

İki Yeni Eser Münasebetiyle: Oryantalizm ve Milliyetçiliğin Kıskaçındaki Mısır Tarih Yazımını Yeniden Düşünmek

Fatma Zehra Beyaz*

Öz

Bu çalışmada, Türk-Arap tarihçiliğinde birbirinin ters yüzü olarak gelişen milliyetçi söylemin, tarihsel zeminine dair bazı gözlemler sunulmaktadır. Mezkûr söylemin gelişme merhaleleri gözden geçirilmekte ve bunda oryantalizmin payı sorgulanmaktadır. Bunun yanı sıra milliyetçi söylemi aşmaya yönelik olarak son dönemlerde yayınlanan Mısır tarih kaynaklarını inceleyen iki eserin kıymetleri, içine doğdukları vasat gösterilerek teslim edilmek istenmektedir. Ayrıca milliyetçi söylemin, beslendiği yapıya karşı geliştirdiği reddiyeci zihniyet yapısının çelişkilerine dikkat çekilmekte ve Mısır tarih kaynaklarına dair yeni neşredilen iki eserin, söz konusu zihniyeti aşma noktasındaki katkıları gösterilmek istenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, tarih yazımı, oryantalizm, milliyetçilik, Mısır tarih kaynakları.

---

* Doktora Öğrencisi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, fzehraarslan@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-4245-8170. Tarih yazımına dair ufuk açıcı görüşleri ile bu makaleye giden yolu açan ve kıymetli rehberlikleri ile çalışmanın istikametini belirleyen Prof. Dr. İdris Bostan ve Prof. Dr. Feridun M. Emecen hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

On the Occasion of Two Recent Books: Rethinking Egyptian Historiography in the Grip of Orientalism and Nationalism

Fatma Zehra Beyaz

Abstract

In this study, a number of observations on the historical background of the nationalist discourse that emerged as the two opposing sides of Turkish-Arab historiography were presented. The stages of the development of the aforementioned discourse were analyzed and the role of orientalism in this process was investigated. Furthermore, in an attempt to overcome the nationalist discourse, it was aimed to acknowledge the value of two recently published works analyzing Egyptian historical sources by indicating the medium in which they emerged. In addition, the contradictions of the rejectionist mentality that the nationalist discourse developed against the structure upon which it is based were highlighted, and it was attempted to demonstrate the contribution of two recently published works on Egyptian historical sources in overcoming this mentality.

Keywords: Egypt, historiography, orientalism, nationalism, Egyptian historical sources.

Giriş

Genelde Ortadoğu, özelde Mısır tarihi üzerinde çalışan bir araştırmacı, uzun bir zaman diliminde oryantalist yaklaşımla meydana getirilmiş, alanda baskın hâle gelen, devasa büyüklükte, göz alıcı bir külliyatla karşılaşır. İlk karşılaşma anında araştırmacıya son derece büyüleyici görünen bu “şark kütüphanesi”, okumalar derinleştikçe ve kaynaklarla mukayese edildikçe “büyüsünü” bir ölçüde kaybeder. Zira Edward Said’in deyişi ile “takdim edilenle” takdimin “kaynağı” arasındaki fark, kimi zaman insanı dehşete düşürecek boyutlara ulaşır.¹

Problem bununla sınırlı değildir. Said’in -bazı yerinde tespitleri bulunmakla birlikte- ilmî olmaktan ziyade hissi bir saik, toptancı bir yaklaşımla mahkûm ettiği gibi² “*bunların gerçekte alakası yok*” denilir ve yola devam edilebilir. Halbuki Said gibi kültürel incelemeler değil “tarih ilmi” ile uğraşan araştırmacının işi bu kadar kolay değildir.³ İki asır boyunca güçlü bir ilim geleneği, kolektif çalışma şuuru ve sağlam bir metodolojinin eseri olarak meydana gelen bu sistematik ve kapsayıcı literatür, araştırmacıyı baş etmesi güç, girift meselelerle karşı karşıya bırakır. Bilindiği üzere, bunlar, kullanışlı kaynaklardan titizlikle seçilen pasajların maksatlı mezci ile elde edilen tarih anlatıları, sisli bir perdenin arkasındaki yarı muhayyel tarihsel manzaraya yerleştirilmiş ileri-geri ikiliğine atf yapan, Avrupa-merkezci göndermeler bütünü, bunların birleşiminden oluşan söylemin sorgulanamazlığına dair yaratılan algı ve bunun alan araştırmacısına sofistike yollarla dayatılması olarak sıralanabilir. İşin daha çetrefilli kısmı ise “Şark” olarak tanımlanan bölgeye dair bazı tespitlerin, kısmî/görece doğruluk paylarının bulunması yani ortaya atılan bazı tezlerin, kimi zaman bugünkü bakış açısı ile kimi zaman da muâsır

1 Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998, s. 397.

2 Said’in metninin, ilmî açıdan sorunlarına işaret eden pek çok çalışma yapılmıştır. Bir külliyat oluşturacak eleştirilerin belli başlıları şunlardır: Aijaz Ahmad, *Teoride Sınıf Ulus Edebiyat: Jameson, Salman Rüşdi, Edward Said Eleştirisi*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995, s. 182-251; Albert Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal A. Kanat, İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2010, s. 80-82; Robert Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 279-310; Bernard Lewis, “The Question of Orientalism”, *The New York of Review of Books*, 1982, s. 1-20; Sadiq J. el-Azm, “Orientalism an Orientalism in Reverse”, *Khamsin*, 8, 1981, s. 5-26; Rifaat Abou-el-Hajj, “Said’in Şarkiyatçılık’ından Bu Yana Batı Asya ve Kuzey Afrika Çalışmalarında Tarih Yazıcılığı”, çev. Selen Göbelez, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 13-14, 2003, s. 7-28; Şerif Mardin, “Oryantalizmin Hasıraltı Ettiği”, *Doğu-Batı: Oryantalizm Özel Sayısı*, sy. 20, 2002, s. 11-115; Taner Timur, “Oryantalizm(ler) Tartışması”, *Toplumsal Tarih*, sy. 119, Kasım 2003, s. 64-69. Said, bu eleştirilere, eserinin, özellikle de Arap coğrafyasında yanlış anlaşıldığını söyleyerek karşılık vermiştir. Bkz. Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı’nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis, 1999, s. 344-368.

3 Abou-el-Hajj, “Said’in Şarkiyatçılık’ından Bu Yana Batı Asya ve Kuzey Afrika Çalışmalarında Tarih Yazıcılığı”, s. 7-12.

kaynakların özeleştirilerinden de takip edileceği üzere tarihsel olarak kolayca yabana atılamaz oluşlarıdır.

Müthiş bir kurumsallık, organizasyon, gelişmiş bir ağ ve kümülatif yapı ile ilmî cemiyetler ve kütüphaneler meydana getiren, her dönemin siyasetine uygun bir şekilde kendini güncelleyerek “özne”liğini koruyan oryantalizmin aşılması en güç tarafı ise milliyetçilik ve din bahislerine dair tezlerinin, zaman içinde “Şark” başlığı altında eşitletiği “ötekileri/nesnelere” tarafından temellük edilmesidir. Böylelikle “nesne” yepyeni bir “kendilik bilinci” içinde “öznesi ile bütünleşmekte”, ötekiliğinden kaynaklanan muhalefetini bir kenara iterek “nesneleşmesini” sorgulamaksızın, öznenin kurduğu anlatıyı bizzat kendi eliyle çoğaltmaktadır. Artık anlatı, özne’nin, kendi lehine, nesnesine biçtiği yeni ve sınırları daha dar bir “kendi”lik bilincine hizmet edecek şekilde bizzat nesnesi tarafından daima üretilmektedir. Yani hâkim paradigma fazla bir çaba sarf etmeksizin bir sarmal hâlinde kendi kendini çoğaltmakta ve tahkim etmektedir.⁴

Neticede özne, bir yandan asları eli ile kendisini çoğulluşturarak mevcut konumunu pekiştirmekte; diğer taraftan nesne, öznesi tarafından sınırları belirlenmiş/daraltılmış “kendilik” duvarını, yek-diğerine/yeni ötekisine karşı yükselterek yalnızlığını ve tekiliğini güçlendirmektedir. Böylece asırlar boyunca beraberce yapılanarak özne olmayı başarabilen bugünün nesnelere, şimdinin “özne”sine, birbirlerine karşıt şekilde konumlanmış olarak eklenmektedir. Birbirlerine olan karşıtlıkları ile bununla gelen yalnızlıkları ise “özne”ye olan her anlamdaki daimî mahkûmiyet ve mecburiyetlerinin devamını sağlamaktadır.

Yukarıda tasvir edilen manzaranın bir örneği olan Batı>Türk-Arap ilişkilerindeki karşıt konumlanmayı tahkim eden mevcut söylemlerin, tarihî geçişleri nereye kadar götürülebilir, zihinsel kopuşa dair ilk kırılma ne zaman ve neden yaşanmıştır, bunda oryantalist bakışı temellük edişimizin payı nedir gibi sorular bu minvalde önem arz etmektedir.

Literatürde iddia edildiği gibi XIX. yüzyılın başından beri var olan Batılı mânâda bir Osmanlı oryantalizminden yani Osmanlı’nın, sömürgeleştirmek maksadıyla ötekileştirdiği Araplar durumundan söz edilebilir mi?⁵ Veya durum, bunun tam

4 Byung-Chul Han, *Iktidar Nedir*, çev. Mustafa Özdemir, İstanbul: İnsan Yayınları, 2020, s. 46-52, 80. Rifaat Ali Abou-el-Hajj, Batı’nın “özne”liğine fazla vurgu yapılmasını sorunlu bulmakta, bunun yerine “karşılıklı bağımlılık” formülünü önermektedir. (Bkz. Abou-el-Hajj, “Said’in Şarkiyatçılık’ından Bu Yana Batı Asya ve Kuzey Afrika Çalışmalarında Tarih Yazıcılığı”, s. 28). Bu büyük oranda doğru bir yaklaşım olmakla birlikte Batı’nın, bir asırdır dünyanın “anlam” haritasının ana belirleyeni olduğu su götürmez bir hakikattir. Bu çalışmada kastedilen özne’lik böyle bir vaziyete işaret etmektedir.

5 Ussama Makdisi, “Ottoman Orientalism”, *The American Historical Review*, c. 107, sy. 3, June 2002, s. 768-796; Edhem Eldem, “Osman Hamdi Bey ve Oryantalizm”, *Dipnot*, 2004 Kış-Bahar, sy. 2, s. 39-67; Edhem Eldem, “Ottoman and Turkish Orientalism”, *Architectural Design*, 2010, s. 26-31; Emre Can Dağlıoğlu, “Bir Şiddet Formu Olarak Osmanlı-Türk Oryantalizmi ve

tersi olup Osmanlı merkezindeki entelektüeller, oryantalistleri taklit etmek şöyle dursun, Said'den çok önce onun argümanlarına benzer reddiyelerle güçlü bir muhalefet mi geliştirmişlerdir?⁶ Yahut oryantalistler, XIX. ve XX. yüzyıllardaki Osmanlı-Arap entelektüelleri tarafından, bugünkü çağrışımlarından uzak bir şekilde mi algılanmıştır? Özellikle milliyetçi-İslamcı entelektüeller, oryantalistlere çok rağbet etmiş ve tamamen iç ihtiyaçları sebebiyle onlarla gönüllü iş birliği yapmayı mı tercih etmişlerdir?⁷ Oryantalizmin kavramlarının, Osmanlı aydınlarının düşünce dünyasına sızmaya başlamasını, oryantalistler ile yerel aydınların karşılıklı etkileşim ve yapılanma süreci olarak okumak ne derece mümkündür? En önemlisi de bu kavram dünyasının, ne zaman ve nasıl bir zeminde iki taraftaki Müslüman entelektüelleri şekillendirmeye başladığı ve taraflar arasındaki karşıt dilin oluşumunda oynadığı rolün tespitidir.

Böyle bir okuma, üç taraflı bir inceleme sürecine kapı aralayacağından hiç şüphesiz oldukça külfetli ve uzun bir mesaiyi göze almayı gerektirir. Dolayısıyla böyle bir faaliyet, bu sınırlı çalışmanın kapsamının dışındadır. Bir asırdan beri devam eden özne-nesne ilişkilerine, mütevazı ve fakat ilmi bir itiraz olarak yayınlanan iki kitabın kıymetini ortaya koyma sadedindeki bu çalışmanın amacı, aslında kaynaklarla buluşma hareketi olarak başlayan oryantalist tarih çalışmalarının⁸, Batı'nın astı olarak yola devam edenler için birincil kaynaklardan kopuş hareketine dönüşmesine dair birkaç gözlemi paylaşmaktan ibarettir. Elbette bu süreç, "kendilik"⁹ tarifinin daralmasıyla son derece ilintili olup değerlendirilen

Araplar", *Kıyam ve Kitâ: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devletin İnşası ve Kolektif Şiddet*, haz. Ümit Kurt, Güney Çeğin, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 434-468. Dağlıoğlu; Makdisi, Eldem ve S. Deringil'e dayanarak XIX. yüzyılda ortaya çıktığını öne sürdüğü Osmanlı oryantalistizminin, "merkezin periferiyle aynı zamanı ve mekânı paylaşmadığı kabulüyle ayrıstırıcı" olduğunu iddia etmektedir. Halbuki Osmanlı'da merkez-taşra ayrımı sadece Araplara yönelik olmayıp XIX. yüzyıla has bir olgu da değildir. Merkez-taşra ikiliği, klasik dönemden beri var olan, oryantalistizmden çok farklı dinamikleri bünyesinde barındıran ve sadece Arap topraklarını hedeflemeyen apayrı bir yaklaşımın uzantısıdır. Bu iddianın sahipleri XIX. yüzyılda ya da öncesinde Arap taşrası dışındaki coğrafya için de iddialarını destekleyen benzer kanıtları rahatlıkla bulabileceklerdir (Bkz. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, İstanbul: Bağlam, 2006, s. 231-233).

6 Zeynep Çelik, *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 13-16.

7 Nuray Mert, *Batı İslâm'ı Çok Sevmişti: Batı'nın İslâm Siyasetleri ve İslâmıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022, s. 103-160. Mert, Osmanlı'nın son dönemindeki bazı milliyetçi aydınların, Pierre Loti sevgisinden ve Efgani-Abduh gibi bazı Arap entelektüellerin oryantalistlerle iş birliğinden yola çıkarak merkezdeki ve Arap topraklarındaki İslamcı/Müslüman entelektüelleri aynı potaya atmakta ve her iki düşünsel akımın hem merkezde hem de Arap topraklarında oryantalistlerle kendi iç ihtiyaçları sebebiyle gönüllü iş birliğine girdiğini iddia etmektedir. Hobsbawn'ın *Geleneğin İcadı*'nı kendi teorisi için ödünç alan yazara göre İslam da İslâm'ın siyasi talepleri de oryantalistler ve onun yerli işbirlikçileri tarafından "icat" edilmiştir.

8 Said, *Oryantalizm*, s. 118-119.

9 Bu çalışma boyunca altı çizilen bir kavram olan "kendilik", ne millî bir anlamı ne de

kitapların, bizleri daha geniş bir kendilik bilincine, dolayısı ile de daha geniş bir kaynak birikimine dönüş çağrısına dikkat çekmek, bu çalışmanın amaçladığı diğer bir husustur.

1. Tarihsel Bir Söylemin Oluşumu Üzerine Birkaç Gözlem

Osmanlı idaresi altında yaşamış Araplar konusunda çalışan bir araştırmacı, Arapça-Türkçe literatürün geneline hâkim, milliyetçi ve birbirinin tersyüz edilmiş hâli olan yekpare bir söylemle karşılaşır. Bu söyleme göre Türkleri, Araplar ve sayelerinde temaslarının arttığı katı şeriat kanunları geri bırakmıştır.¹⁰ Arapları ise bir yoruma göre Avrupa ile, diğer bir yoruma göre ise ilk dönem İslâm kaynakları ile irtibatlarını kesen Türkler geri bırakmıştır.¹¹ Bu iki uçlu söylemi tesis eden teorik çerçeve ise Arap İslâm'ı, Türk İslâm'ı şeklindeki milliyet esaslı kategorik ayrımlara dayanan, milliyet ile kültürün, din üzerindeki tesirini aşırı derecede artıran ve İslâm'ı kültüre indirgeyen yaklaşımdır.¹²

Türkiye'de Fuad Köprülü, Mısır'da Şefik Gurbal gibi ulus-devlet tecrübesinin öncü tarihçileri, bu teorik çerçeve üzerinden kültür tarihçiliği kavramını öne çıkarmış, siyasî, iktisadî ve içtimaî tarihle kültür tarihini bütünleştiren tarih yazım metodunu hem benimsemiş hem de yerleştirmeye çalışmışlardır.¹³ Tarihsel olarak bu söylemin arka planında duran muharrik güç ise genellikle ya ideolojik sebeplerle görmezden gelinmiş yahut da sömürgeleştirilmeye, milliyetçiliği esas

---

ümetçi bir çerçeveyi imlemektedir. Michel Foucault'dan ödünç alınarak söylenecek olursa "kendini etik bir özne olarak kurma" ameliyesine işaret etmektedir (Bkz. Michel Foucault, *Eleştiri Nedir? Kendilik Kültürü*, çev. Murat Erşen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021, s. 104-105). İslâmî hassasiyete sahip bir şahıs yahut topluluğun etik zeminini, İslâmî prensiplerin kurması ön kabulü ile metinde "kendilik" İslâm ile ilişkilendirilmiştir. Dolayısı ile İslâmiyet'in buradaki yeri, kişinin kendini, özgün ve etik bir özne olarak kurarken ilham alacağı bir kaynak olmasından ibarettir. Kendiliğin bu metindeki en yakın anlamı, Foucault'nun tanımından mülhem, etik zeminin İslâmî prensiplere ve kaynaklara dayandığı bir "özgünlük" olabilir.

10 Halil İncalcık, *Devlet-i Aliyye*, c. 1, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2020, s. 146-147.

11 Hüsam Ahmed Abdüzzahir (thk.), *Türâsü Muhammed Şefik Gurbal*, c. 2, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2012, s. 349-353; Tevfik Tavail, *et-Tasavvuf fi Mısır*, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1942, s. 17-32; Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000, s. 166-167. Dönem düşüncesinin İngiliz kaynağı için bkz. Kemal Kahraman, "Blunt, Wilfrid Scawen", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul 1992, s. 246-247.

12 Hourani, *Batı Düşüncesinde İslâm*, s. 73; Said, *Oryantalizm*, s. 319; Ali Murat Yel, "Grunebaum, Gustave Edmudn Von", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, s. 166-167; Emine Çaykara, *Tarihçilerin Kutbu: Halil İncalcık Kitabı*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019, s. 303, 508.

13 Halil İncalcık, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", *Doğu-Batı: Oryantalizm*, sy. 20, yıl 2002, s. 33, 36-37; Ömer Faruk Akün, "Mehmed Fuad Köprülü", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, Ankara 2003, s. 480; Adil Hasan Gunim (ed.), *Muhammed Şefik Gurbal: Üstâz Cîl Sahibü Medrese Tarihiyye*, Kahire: Mektebetü İmam el-Buhari, 2013, s. 7; Hilal Görgün, "Gurbal, Muhammed Şefik", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, s. 199-201.

alan savunma refleksi üzerinden reddiye sunma ameliyesi kapsamında fark edilmemiştir. Halbuki mezkûr söylemin temeli ilk oryantalistlere dayanmakta olup bu silsile, oryantalistlerden farklı tarih yazım anlayışlarını benimseyen son dönem tarihçilerine kadar değişen şekillerde kesintisiz devam etmiştir.¹⁴

Bu yaklaşıma göre “mâni’-i terakki” olan İslâmiyet, Araplara hasredilerek Osmanlıların da içinde bulunduğu diğer unsurların İslâmiyet’le alakaları zayıflatılmakta, bu yolla her iki tarafı birleştirici güç kırıldığı gibi, İslâmiyet’in evrenselliği de iskartaya çıkartılmaktadır. Bunun devreye sokulması ise İslâm, Arap, Şark kavramlarının birbirleri yerine kullanılması yani kavramların kaygan bir zemin üzerinde gezdirilmesi ile mümkün olmaktadır.¹⁵ Oldukça erken bir dönemde, henüz söylemin gelişmekte olduğu tarihlerde Namık Kemal, kavramların birbiri yerine kullanılmasından doğan tehlikeye işaret etmiş ve *Renan Müdafaaanamesi* ile İslâm kaynaklarına dayanarak bu tezleri çürütmüştür.¹⁶ Yaklaşık yarım asır sonraki haleflerinden farklı olarak İslâmiyet’i, kavmiyete takaddüm ettiren ve “*kavm-i necîb-i Arab*” ifadesini kullanan Namık Kemal’in vatan fikrinin belirleyicisi “din ve gelenek”tir. Yani imparatorluğun diğer bölgeleri gibi Arap toprakları da fizikî coğrafyanın bir parçası olduğu kadar zihnî coğrafyanın da ayrılmaz bir cüz’üdür.¹⁷

Namık Kemal örneğinden anlaşılacağı gibi fizikî coğrafyanın genişliği ve bütünlüğünün verdiği özgüvene eklenen, İslâmî referanslarla desteklenen daha kapsayıcı bir kendilik bilinci, İslâm mirasının bütününe birbirinden tefrik etmeden temellük etmekteydi. Bu kapsamda Ahmed Cevdet Paşa, XVIII. yüzyılda Pîrî-zâde Mehmed Efendi eliyle başlatılan İbn Haldun’un *Mukaddime*’sinin tercümesine devam etmekteydi.¹⁸ 1869’da Saffet Paşa’nın hazırladığı Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi’ndeki tarih derslerinin içeriğine “Tarih-i İslâm” hâkim olup Osmanlı tarihi de bu tarihin bir parçası olarak anlatılıyordu.¹⁹

14 Namık Kemal, *Renan Müdafaaanamesi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1326, s. 18-19; Said, *Oryantalizm*, s. 210-220, 319; H. A. R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Endülüs, 1991.

15 Namık Kemal, *Renan Müdafaaanamesi*, s. 11-12.

16 Namık Kemal, *Renan Müdafaaanamesi*, s. 11-12, 17-18. “...delâil-i münevvere-i şer’iyye ve mantkıyye ile...”

17 Namık Kemal, *Renan Müdafaaanamesi*, s. 23; Mehmet Kaplan, *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1948, s. 110-113.

18 İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*, trc. A. Cevdet Paşa, c. 3, haz. Yavuz Yıldırım vd., İstanbul: TYEK, 2015, s. 43-45. Daha da dikkate değeri bu tercümenin bazı cüzlerini okuyan Midhat Paşa’nın, Cevdet Paşa’ya yazdığı mektupta, İbn Haldun’un iktisada dair ortaya koyduğu hususlara dair “Frenklerden daha nice asır mukaddem ulema-yı İslamiyye tarafından tedkik edilmiş” olmasını memnuniyetle söylemesidir (Bkz. BOA, Y.EE., 38/1).

19 Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, İstanbul: Kopernik, 2018, s. 45. İslâm tarih birikiminin XX. yüzyıl başlarında dahi münevver zümre üzerindeki tesirine dair dikkate değer bir örnek için bkz. İsmail Kara, “Unuttuklarını Hatırla!” Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2010/1, c. 15, sy. 28, s. 65-66.

Osmanlı münevverlerinin psikolojik ve zihni sıhhatleri, sadece İslâm mirası ile kurdukları ilişkilerde değil, Avrupa ve Avrupalı entelektüellerle kurdukları münasebetlerde de açığa çıkıyordu. Mesela Abdülhak Hâmid Tarhan, bir yandan Osmanlı edebiyatı tarihçisi İngiliz E. J. W. Gibb ile mektuplaşarak fikir teâtisinde bulunurken, diğer yandan *Duhter-i Hindu* piyesi ile İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesine itirazını dile getirmekteydi. Yine o, aynı dönemde İslâm tarihine atıf yapan *Târık yahut Endülü's'ün Fethi* adlı eseri ile İslâm dünyasında yankı uyandırmaktaydı.²⁰

Kozmopolit ve temyiz kabiliyetini mücehhez bir münevverlikten söz edilebilecek bu dönemde aynı özgüvenli ve tutarlı yaklaşımı, dönemin diğer aydınları üzerinden takip etmek de mümkündür. Mesela 1889'daki Şarkiyat Kongresi'ne katılan Ahmed Midhat Efendi, Şark kadınları konulu tabloları incelerken "Bu levha (...) bir hakikat olmayıp bir hayal, bir şiirdir. O kadar hayaldir ki ondan mütevellid fikir ve itikad dahi mahz-ı hayal olur." ifadelerini kullanır. Bununla birlikte henüz bilinci Said gibi derinden yaralanmadığı için Avrupalı entelektüelleri toptancı bir yaklaşımla mahkûm etmez: "Bugünkü günde asıl güzelliği hakikatte arayan müdekkik ve hakikat-perest Avrupa için bu gibi hayâlât câlib-i nazar-ı ehemmiyet olamazlar." diyerek Avrupa'nın hakkaniyetli düşünürlerinin mevcudiyetine de işaret eder.²¹ Sadece iç dünyayı değil, dış dünyayı da sıhhatli ve itidalli bir şekilde değerlendirebilen yara almamış bilinci, farklı örnekler üzerinden de takip etmek mümkündür.

Bununla birlikte aynı dönemde Mısırlı entelektüeller, erken dönemde maruz kalınan işgalin verdiği bir psikolojik sarsılma ve bunun getirdiği bir kimlik bocalaması gözlenmektedir. 1875-1882 arasında Avrupa ile Osmanlı arasındaki ilişkilerde yaşanan gelişmeler ve bunun, 1882'de imparatorluğun eyaleti Mısır'ın, İngilizlerce işgaline yol açması, Cemaleddin Efgânî ve Muhammed Abduh gibi entelektüelleri, bir yol ayrımına getirmekte ve milliyetçilik başlığı altında farklı arayışlara itmekteydi.²² İşgal ile merkez aydınlarından daha erken karşılaşmanın verdiği özgüven kaybı neticesinde hem imparatorluk merkezi hem İslâm kaynakları ile ilişkileri çetrefilli hâle gelen Abduh'un, Avrupalılar ile kurduğu ilişkiler de farklı bir yöne evrilmiştir. O, İslâm'ı Araplarla özdeşleştirme gayreti güden ve Arap milliyetçiliğini destekleyen İngiliz siyasetçi W. S. Blunt ile aktif bir siyasi

20 Abdülkadir Erkal, "E. J. W. Gibb ve Abdülhak Hamid'e Yazdığı İki Mektup", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 19, Erzurum 2002, s. 61-64; İnci Enginün, "Abdülhak Hâmid Tarhan", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul 1988, s. 208.

21 Carter V. Findley, *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 51.

22 Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1994, s. 123; Nikki R. Keddie, *An Islamic Response to Imperyalism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din al-Afghani*, Berkeley&Los Angeles: University of California Press, 1968, s. 96-97.

ilişki içindeydi.²³ Abduh'un karmaşık ilişkilerinde, Osmanlı merkezi ile kurmak istediği diyalogun, sıhhatli bir şekilde ilerlememesi vb. pek çok sebep olabilir. Fakat onun, milliyetçi olarak da tanımlanabilecek bir yaklaşıma savrulmasında işgalin getirdiği özgüven kaybı ve acilci yaklaşımın tesiri, üzerinde düşünülmeği gerektiren bir meseledir.

Onların oryantalizme yönelttikleri eleştiriler de -daha sonraki milliyetçi aydınlarda görüleceği üzere- bütüncül bir İslâm tarihi yorumuna dayanmadığı gibi, sömürgeciliğin hedefindeki toplulukların savunulmasına da yönelik değildi. Bundan ziyade maksada yönelik ilk dönem kaynaklarından titizlikle seçilmiş pasajlarla, Arap milliyetinin basit bir savunusuna indirgenmişti.²⁴ İşin daha dikkate değer yanı sömürgeleştirmeye karşı gelişen milliyetçi reflekslerin, zaman zaman oryantalistler tarafından desteklenmesiydi. Robert Irwin'e göre 1881-1882'deki milliyetçi Urabî Paşa isyanını, meşhur oryantalist Goldziher desteklemekteydi.²⁵ Aynı oryantalist, Efgâni ve Abduh ile de dostluk kurmuştu.²⁶ Bu yakınlaşmalar, XIX. yüzyıl başlarındaki E. W. Lane ile Ezherli İbrahim ed-Desûki yahut Burckhardt ile el-Cebertî arasındaki kültürel alışverişe benzemiyor, siyasi iş birliğini de içine alan farklı bir yönelimin varlığını çağırıştırılmaktadır.²⁷ Son örnekler, P. Chatterjee'nin ifade ettiği gibi milliyetçiliğin, reddettiği sömürgeciliği -çelişkili bir şekilde- farkında olmaksızın tahkim eden yapısını göstermesi bakımından önemlidir.²⁸

Hiç şüphesiz yaşanan hadise, gönüllü bir iş birliğinden ziyade bir yönüyle yeni siyasî realitenin diğer yönüyle büyük buhranın neticesi olan bilinç bulanıklığının getirdiği zorunlu bir "daralma" hâlidir. Zira aynı dönemde işgale henüz maruz kalmamış Bilâdü's-Şâm münevverlerinde bu derece bariz bir kırılmaya rastlanmamaktadır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı vatandaşı olarak faaliyet göstermekten rahatsız olmayan Sâtı el-Husrî ile Muhammed Kürd Ali'nin, ancak savaş ile birer Arap milliyetçisine dönüşmeleri bu noktada dikkate değerdir.²⁹

23 Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 1994, s. 167; Kahraman, "Blunt, Wilfrid Scawen", s. 246-247.

24 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, s. 312.

25 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, s. 197.

26 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, s. 194-195; Kahraman, "Blunt, Wilfrid Scawen", s. 247.

27 Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, s. 51; Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, c. 4, thk. Abdürrahim A. Abdürrahim, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikil-Kavmiyye, 1998, s. 440-441.

28 Partha Chatterjee, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, İstanbul: İletişim, 1996, s. 71, 84.

29 William L. Cleveland, *Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak: Osmanlılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri*, çev. Burak Demiryakan, İstanbul 2018, s. 98-99, 137, 192-193; Joseph Escovitz, "Orientalists and Orientalism in the Writings of Muhammad Kurd Ali", *IJMES*, c. 15, sy. 1, 1983, s. 95-109. Şam bölgesinde Abdurrahman Kevâkibî gibi bazı örneklerle rastlansa da bu dönemde onları harekete geçiren sâikler ile Efgân ve Abduh'un kalkış noktaları aynı değildir (Bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara 2022, s. 338-339).

İşgal, geniş topraklardan vazgeçmeyi zorunlu kıldığı gibi daha geniş, sıhhatli ve kapsamlı düşünce faaliyetinin de önüne set çekmiş gibidir. Bunun bir örneği olarak Muhammed Kürd Ali'nin oryantalizme karşı 1910'lardaki kendine has, tesirlerden uzak yaklaşımı, işgal sonrasında büyük bir değişim geçirecektir.³⁰

A. Tarihsel Kırılmadan Milliyetçi Savrulmaya

II. Meşrutiyet'in ilanından hemen önce hem devletin maruz kaldığı dış tehditler hem de II. Abdülhamid'in iç siyasetteki baskın rolünün artması sebebiyle merkezdeki aydınlar, acilci bir yaklaşımla literatürde çokça geçen ifadesi ile Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık gibi fikir akımları etrafında kümelenmişlerdir. Bu sırada Avrupa'nın Şark temsililerine itiraz kuvvetle sürmekle birlikte büyük oranda oryantalist kavram dünyasının, üzerinde fazla durulmaksızın benimsendiği dik-kati çekmektedir.³¹ Avrupa'nın, kendi dışında kalan coğrafya, özellikle de İslâm dünyası için kullandığı “Şark” belirlemesi, oryantalistlerin değerlendirmeleri üzerinde etkili olan ve modernizmi merkeze alan ilerlemeci tarih yazımının temel kavramlarından “terakki” kavramı, hangi akıma dahil olursa olsun birçok Osmanlı aydını tarafından sorgulanmaksızın benimsenmiş gibidir.³² Artık “terakki”nin gerçek mahiyetini tartışmak yerine “İslâm terakkiye mani midir?” sorusu sorulmakta idi.³³ Bu kavramsal akış ve benimseme sürecinde siyasi mültecilerin ve neşriyatlarının mekânı hâline gelen ve İslâm âlemine fikrî bakımdan yön veren Mısır'ın önemli bir rolü vardır.³⁴ Bununla birlikte 1910'lar itibariyle

30 Escovitz, “Orientalists and Orientalism in the Writings of Muhammad Kurd Ali”, s. 95-109. Aynı zihni ve psikolojik rahatlık Müslüman entelektüellerin yanı sıra bazı Hristiyan Lübnanlılara da hâkimdi. Bu noktada Mihail E. Rustum'un, kendine özgü yaklaşımı ile kayda geçtiği Amerika seyahati ilginç bir örnektir (Bkz. Mihail Esad Rustum, *Kitabü'l-Garib fi'l-Garb*, Beyrut: Dâru'l-Hamrâ, 1992). Basim Musallam, bu kitabı, işgal neticesinde yurdundan edilmiş, nihayet Amerika'da bir göçmen olarak ümit kırıcı yaşamı tecrübe etmiş E. Said'in *Oryantalizm*'i ile mukayese etmekte ve dikkate değer farklılıklar tespit etmektedir (Bkz. Basim Musallam, “Power and Knowledge”, *MERIP Reports*, No 79, June 1979, s. 19-26).

31 Mustafa Necip Yılmaz, “İkinci Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Din-Bilim-Medeniyet Kavramları Arasındaki İlişkiler (1908-1914)”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 252-258.

32 eş-Şeyh Selim el-Bişrî, “[Terakkiyât-ı İslâmiye Kongresi]: Süret-i İ'lân”, *Sırat-ı Müstakim*, c. 2, sy. 48, 23 Temmuz 1325, s. 339; Hüseyin Hazım, “Şark, Garb”, *Beyânü'l-Hak*, c. 1, sy. 18, İstanbul: Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye, 19 Kânûn-ı Sâni 1324, s. 404-405. “Şark” kelimesi, Namık Kemal'in meşhur yazısının başlığı olan “Avrupa Şark'ı Bilmez” ifadesinden de anlaşılacağı üzere henüz XIX. yüzyılda Osmanlı aydınları arasında tedavül etmeye başlamıştı (Bkz. Namık Kemal, “Avrupa Şark'ı Bilmez”, *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 59-62). Fakat burada “şark” daha çok bir ötekileştirmeye itiraz bağlamında kullanılmaktadır. XX. yüzyıl başı itibariyle kavram, -Batı'daki anlamıyla- kabul edilmiş gibidir.

33 Tevfik Fikret, “Ecnebilir ve Türkçemiz”, *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 66; Halil Fahreddin, “Din Mâni'-i Terakki Değildir”, *Sebilü'r-Reşâd [Sırat-ı Müstakim]*, c. 1-8, sy. 21-203, 1328, s. 406-407.

34 Ahmed Midhat Efendi, *Jöntürk*, Ankara: Akçağ, 1999, s. 243-260.

yol ayrımlarını belirleyecek olan kavramsal temellük sürecinin, henüz tarafların birbirine bakışına tesir etmediği gözlemlenmektedir.³⁵ II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte merkezdeki siyasi ilişkilerde ve basında bazı sürtüşmeler yaşanmaya başlamışsa da dönemin Türk edebiyatında 1910'lara kadar organize ve sistemli bir ötekileştirmeye rastlanmamaktadır.³⁶ Arap tarih yazımında da Osmanlılara müspet bakış 1918'e kadar sürecektir.³⁷

Her iki taraf için de 1910'lu yıllar büyük bir kopuş ve kırılma anı olarak tarihe geçecek, bir asır sürecek söylemin, ilk işaretleri görülmeye başlanacaktır. Fizikî coğrafyanın daralması, zihni coğrafyanın daralmasını da zorunlu bir biçimde beraberinde getirmiş gibidir. Bugünden bakıldığında anlaşılması/çözümlemesi hayli güç olan bu siyasi, zihni, fikri ve ruhi karmaşa hâli, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Trablusgarb, Balkanlar ve nihayet Mısır'ın kaybı ile imparatorluğun merkezi dahil olmak üzere her yerini tesiri altına alacaktır. Özellikle Mısır'ın kaybı hem merkez hem de Arap toprakları için önemli bir kırılma anıdır.

Ömer Seyfeddin'in 1913 tarihli, "*Âh Mısır...*" şeklinde başlayan hikâyesi, bu ruh hâlinin getirip bıraktığı karmaşık hissiyatı ve bu hissiyatın doğurduğu milliyetçi fikriyatın izlerini taşımaktadır. O, kahramanı aracılığı ile bir yandan Mısır'ın kaybını görmeye tahammül edemediğini ifade ederken, diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü, kozmopolit yapısına bağlamaktadır. Yani hem farklı bir toplumsal yapının kaybına yazıklanacak hem de kozmopolitliği şiddetli bir tenkide tabi tutacak kadar büyük bir karmaşa yaşanmaktaydı.³⁸ Aynı kırılma

35 Kahraman Bostancı, "Mısır'da Yayımlanan Ali Kemal İmzalı Bir Mecmua: Mecmua-i Kemal", *Müteferrika*, Kış 2021/2, s. 230; Celal Esad, "Şark Sanayi-i Nefisesinden: Osmanlı Sanayi-i Nefisesi I", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 113-116; Celal Esad, "Arap Sanayi-i Nefisesi", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 117-119; Cleveland, *Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak: Osmanlıcılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri*, s. 98-99, 137, 192-193; Escovitz, "Orientalists and Orientalism in the Writings of Muhammad Kurd Ali", s. 95-109.

36 Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992, s. 41-64; Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Türkan Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 233-238; Yasin Beyaz, *Herkes Evine Dönerken: Türk Edebiyatında Arap Coğrafyası*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2022, s. 231-232.

37 Rifaat Abou-el-Hajj, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *IJMES*, c. 14, sy. 2, 1982, s. 185-201.

38 Ömer Seyfeddin, "Piç", *Türk Yurdu*, sy. 22, yıl 2, 8 Ağustos 1329, s. 741-753. Aynı tarihte Köprülüzade M. Fuad, bir Fransız yazarın Mısır'da Fransız işgali ve Şark siyasetine dair eserini *Napolyon'un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis ve Napolyon* adıyla Türkçeye çevirmiştir (Bkz. Edouard de Driault, *Napolyon'un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis ve Napolyon*, trc. Köprülüzade M. Fuad, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329). Yakın tarihlerde Ömer Rıza [Doğrul], Mısır'ın düşüşünü, *Bir Fâcia-i Lâ-Yemût* olarak nitelendirmekte ve İslâm dünyasının Endülüs faciasından sonra şahitlik ettiği en yakıcı hadise olduğunu ifade etmektedir (Bkz. Ömer Rıza, "Bir Fâcia-i Lâ-yemût: Kahire'nin Sükutu", *Sebilürreşad*, 29 Kânûn-i Sâni 1330, sy. 326, s. 106-108). Yahya Kemal de hatıralarında İttihad-Terakki'nin, I. Dünya Savaşı'na girme motivasyonlarından birinin Mısır'ın geri alınması olduğunu yazar (Bkz. Yahya Kemal Beyath,

ve hızla milliyetçiliğe savrulma hâli, Şam bölgesine de sirayet edecek ve artık çare fizikî, zihni ve fikrî coğrafyasının sınırlarına çekilmekte bulunacaktı.³⁹ Yani bundan sonra keskin bir şekilde yaşanacak yol ayrımı, Batılılarla/oryantalistlerle başından beri devam edegelen gönüllü bir iş birliğinden ziyade, mevcut durumun dayattığı mecburi bir istikamet olarak yorumlanabilir.⁴⁰ Elbette bu gözlemleri destekleyip daha doğru bağlamlara oturtacak çalışmalara ihtiyaç olduğu izahtan varestedir.

B. Ontolojik Kayıp, Epistemolojik Kayboluş

İşgalle gelen psikolojik kırılma, her iki yakada da tarihe bakışı ve tarih araştırmalarını doğrudan etkileyecektir. 1912'deki XVI. Müsteşrikler Kongresi'ne Osmanlı delegesi olarak katılan Ahmed Hikmet [Müftüoğlu], sunduğu tebliğde Osmanlılık'ı Türklük ile eşitliyor, müsteşriklerin, Türkçenin Arapça tesirinde olduğuna dair tezlerini, -el yordamı ile de olsa- oryantalist yöntemler ve bakış açısıyla reddetmeye çalışıyordu.⁴¹ Halbuki dönemin aydınlarından Prens Sabahaddin, daha birkaç yıl öncesinde İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini Arapçasından okuyup tercüme edebilecek seviyedeydi ve bu, onun için iftihar edilecek bir durumdu.⁴² Ahmed Hikmet Bey'den sadece 23 yıl önce aynı kongreye katılan Ahmed Midhat Efendi ile onun bakış açıları mukayese edildiğinde kırılmanın boyutları daha iyi anlaşılacaktır. Bundan sonra her iki tarafta da hızla milliyetçi dil benimsenecek ve siyasi iradenin de teşviki ile ilmî çalışmalar bu yöne evrilecektir. Artık yeni kendi'lik tanımı, İslâmiyet'i değil, daha dar bir tanım olan milliyet esaslı "Türklük" yahut "Araplık"ı temel alacaktır.⁴³ Fikrî bir daralmanın yaşandığı bu zaman diliminde, her iki tarafta da İslâm mirasının bir kısmı ile bağların zayıfladığına dair bir eğilim görülmektedir. Çünkü "travmanın olduğu yerde, bellek olmaz".⁴⁴

Bu bağlamda 1915'de Dâru'l-Fünûn muallimleri Z. Gökalp ile F. Köprülü, Âsâr-ı İslâmiyye ve Milliyye Encümeni kurulmasına çalışmışlardır. Burada İslâmî

Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebî Hatıralarım, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976, s. 132).

39 Süheyla Süleyman eş-Şelebi, *Şükri Aseli: 1868-1916*, Beyrut: Merkezü Dirâsât Vahdeti'l-Arabiyye, 2010, s. 65.

40 Halil İnalçık, "Sosyal Değişme, Gökalp ve Toynbee", *Türk Kültürü*, c. 3, sy. 3, Mayıs 1965, s. 421-433.

41 Ahmed Hikmet, "Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütâlaalar", *Türk Yurdu*, sy. 12, yıl 1, Nisan 1328, s. 346-351.

42 İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. 1, İstanbul: MEB, 1969, s. 48.

43 Milliyetçi tarih anlayışının Türkiye'deki tarih yazımı üzerindeki tesirine dair bkz. Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmî Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 69-138; Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016. Mısır'daki milliyetçi tarih yazımına dair bkz. Yoav Di-Capua, *Gatekeepers of the Arab Past: Historians and History Writing in Twentieth Century Egypt*, Berkeley: University of California, 2009.

44 Helene L'Huillet, *Gecikmeye Övgü: Zaman Nereye Gitti?*, çev. Şehsuvar Aktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022, s. 36.

konulardan daha ziyade “*Türklere ait müessesâtı[n] muhît-i içtimâisi*” içinde araştırılması hedeflenmiş ve *Millî Tettebular Mecmuası* çıkarılması kararlaştırılmıştır.⁴⁵ Bundan sonra Mısır, oryantalist yaklaşımla “Türk”ün ve “Türk” tarihinin arandığı bir yer haline gelecektir. Yakın tarihlerde bir Fransız yazarın *Napolyon’un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis ve Napolyon* adlı eserini Türkçeye çeviren Fuad Köprülü, bir sonraki dönemde bir oryantalistin eserinden yola çıkarak *Mısır’da Türk Âbideleri*’ni arayacak, bir başka oryantalistten esinlenerek *Mısır’da Bektaşılık*’in izlerini takip edecektir.⁴⁶ Necib Âsım ise Arapça kaynakları devre dışı bırakarak *Mısır’da Yazılmış Türkmence Kitab*’ın peşine düşecektir.⁴⁷ Bu gayretler, mağlubiyetin getirdiği eziklik psikolojisinin neticesi olup farklı bir tanımla kendini yeniden kurmaya ve özgüven kazanmaya çalışmanın ifadesidir. Fakat diğer taraftan ilmi bir metodoloji öğrenmeye çalışırken yeni bir anlam dünyasının, dünyayı yorumlama tarzının ve yeni ötekine karşı konumlanmanın tam anlamıyla temellük edildiği bir süreçtir.⁴⁸ Tam da bu sebeplerle H. İnalçık, yıllar sonra Fuad Köprülü’nün içinde olduğu birkaç ilim adamını, oryantalizmi, Türkoloji eliyle Türkiye’de yerleştirenler olarak takdim ve tebci edecektir.⁴⁹ Bu yaklaşımı, Cumhuriyet döneminde Enver Ziya Karal daha da ileriye taşıyacak, Cevdet Paşa’yı, Mısır tarihini yazarken, merkez evrakı yahut kaynakları içinde yer almadığı için “birinci el kaynak sayılmayan” Mısırlı tarihçi Abdurrahman bin Hasan el-Cebertî’nin tarihini kullandığı için yetersiz bulacaktır.⁵⁰

Modern Mısır tarihçiliğinin müessisi Şefik Gurbal, F. Köprülü’nün söz konusu çalışmalarına denk düşen tarihlerde “Arap tarihinin ana giriş kapısı olan modern Mısır tarihini öğrenmek için” İngiltere’ye gitmiştir. Arnold Toynbee danışmanlığında “The Beginnings of the Egyptian Question and the Rise of Mohammad Ali” başlıklı tezini 1924 yılında ikmal ederek Mısır’a dönen Gurbal, bir İngiliz tarihçiden el alarak Mısır üniversitelerinde tarih alanında ders veren ilk Mısırlı

45 İnalçık, “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”, s. 34.

46 Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Mısır’da Türk Âbideleri”, *Hayat*, c. 1, sy. 14, 3 Mart 1927, s. 2; Fuad Köprülü, “Mısır’da Bektaşılık”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 6, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1939, s. 13-40.

47 Necib Âsım, “Mısır’da Yazılmış Türkmence Kitab”, *Dârülfünûn Edebiyât Fakültesi Mecmuası*, yıl 1, sy. 1, Mart 1332, s. 54-62.

48 Bertkay, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, s. 99-102.

49 İnalçık, “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”, s. 34; Çaykara, *Halil İnalçık Kitabı*, s. 293-295.

50 Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu: 1797-1802*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1938, s. 7. “Cevdet Paşa mehzarlarında, sefer hakkında birinci elden kaynaklardan ziyade Mısır ulemasından Abdurrahman Cebertî’nin meşhur tarihiyle Cebeli Druz hakimi Mir Beşir tarafından Mısır’a gönderilmiş olan muallim Nikola’nın “Tarih-i Nikola” adlı eserini esas aldığını zikretmektedir.” Karal, yazının devamında, dönemde Osmanlı merkezinde üretilen evrak ile Fransızca evrakı esas aldığını belirtmektedir. Halbuki Karal’ın konusu olan Fransa’nın, Mısır’ı işgali sırasında el-Cebertî, hadiselerin görgü tanığı olmakla kalmayıp Fransız divanının üyesi olarak yaşananların bizzat içinde yer almıştır.

akademisyen olmuştur. Tıpkı muasırı ve mevkidaşı Köprülü gibi kültür ve sosyal tarihi öne çıkaran tarih anlayışı ile bir ekol oluşturacaktır.⁵¹ Osmanlı klasik dönemi, oryantalistlerden ödünç alınan söylemle Mısır'ın karanlık bir dönemi olarak addedilip tarihten silinecek ve yapılan akademik araştırmalar Mehmed Ali Paşa'dan sonraki döneme hasredilecektir.⁵² Artık "birlikte yapılanmanın" değil, "kopuşları" çalışmanın devridir. Mısır tarihçiliğine hâkim olan oryantalizm kaynaklı milliyetçi çerçeve, başını Muhammed Enis'in çektiği sosyalizm tesirindeki iktisat tarihi merkezli ikinci nesil tarihçilerde, hakimiyetini daha da güçlendirmiştir.⁵³

1930'lardan sonra tarafların birbirine bakışımı şekillendirenler büyük ölçüde oryantalistlerdir. Mesela Fuad Köprülü ile de sağlam münasebetleri bulunan J. Deny, Mısır arşivindeki Türkçe vesikaları tasnif etmek üzere Mısır'a davet edilmiş, buradaki çalışmalarının mahsulü olan *Sommaire des Archives Turques du Caire* adlı eserinin büyük kısmını, Osmanlı klasik dönemini es geçerek Mehmed Ali Paşa dönemine hasretmiştir.⁵⁴ Gurbal'in bazı öğrencilerinin Deny ile birlikte çalıştığı bu tasnif hareketi sırasında klasik dönem evrakı ile ilgilenenler bir anlamda ademiyete mahkûm edilmiştir.⁵⁵

Mısır'da bunlar olurken aynı tarihlerde Türk tarihini ana kaynaklarından tetkik eden Fuad Köprülü, Mısır'ı oryantalistler üzerinden okumayı tercih etmektedir.⁵⁶ Gurbal'in Türkler hakkındaki ilham kaynağı da -"Türkler" maddesini Arapçaya

51 Abdülmün'im el-Cemî, "Muhammed Şefik Gurbal: Sire ve Tahıyye (1894-1961)", *Muhammed Şefik Gurbal: Üstâz Cîl Sahibü Medrese Tarihiyye*, Adil Hasan Ganim (ed.), Kahire: Mektebetü el-İmam el-Buhârî, 2013, s. 15-16. Şefik Gurbal ile Fuad Köprülü, birçok bakımdan müşterek hususiyetlere sahiptir. Her ikisi de tarih üzerinden olduğu kadar aktif siyasete katılarak da yeni tarih anlayışını yerleştirmeye çalışmışlardır. Onların müşterek yanlarından biri de yetiştirdikleri öğrencileri ile bir ekol oluşturmaları ve üniversitelerdeki tarih eğitiminin bir mecrada akmasını temin etmeleridir (Bkz. Ganim, *Muhammed Şefik Gurbal*, s. 24-25).

52 Ahmed Zekerıyya eş-Şılık, *el-Hadâse ve'l-İmberyalıyye*, Kahire: Dâru's-Şurûk, 2006, s. 45-46; es-Seyyid Muhammed es-Seyyid, "XX. Yüzyılın İkinci Çeyreğinden XXI. Yüzyılın Başlarına Kadar Mısır Üniversitelerinde Osmanlı Türk Tarih Yazımı", *TALİD*, c. 8, sy. 15, 2010, s. 513-536; Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 259-347.

53 Asım ed-Desukî, "İbnü Cili's-Sittüniyyât ellezî Va'yü't-Târihi'l-İctimâî", *Rauf Abbas: el-Müerrih ve'l-İnsân*, İdâd el-Cem'ıyyetü'l-Mısıriyye li'd-Dirâsâti't-Târihiyye, Kahire, 2010, s. 21-30; Anthony Gorman, "Geçmiş Çerçevelemek: Tarihçi Devlet ve Toplum", *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, Halil İbrahim Erol, Büşra Sıdika Kaya, Abdulkadir Macit, İstanbul: İLEM Yayınları, 2021, s. 274-275.

54 Jean Deny, *Sommaire des Archives Turques*, Kahire: Societe Royale de Geographie d'Egypte, 1930. 700 sayfaya yaklaşan bu eserin sadece çok küçük bir kısmı Osmanlı klasik dönemi evrakına ayrılmıştır. XX. yüzyılın başlarında Mısır'da milliyetçi tarih, arşiv ve hafıza politikalarına dair kıymetli bir değerlendirme için bkz. Di-Capua, *Gatekeepers of the Arab Past: Historians and History Writing in Tweekenth Century Egypt*, s. 91-141.

55 Hasan Osman, *Menhecü'l-Bahsi't-Tarihî*, Kahire: Dâru'l-Maarif, 1996, s. 29.

56 Köprülü, "Mısır'da Bektaşılık", s. 13-40; Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Mısır'da Türk Âbideleri", s. 2.

tercüme ettiği- *Encyclopaedia of Islam*'dır.⁵⁷ Aynı dönemde Muhammed Kürd Ali, Şam İlimler Akademisi'ndeki görevi sırasında hem sıkı bağlar geliştirip hem de reddiyeler sunduğu oryantalistlerin eseri olan *Encyclopaedia of Islam*'ın ve Arap hayranı gibi görünen Gustave Le Bone'un tesiri altında "Arab'a hasredilmiş İslâm medeniyeti ve tarihini" yazmaya koyulmuştu.⁵⁸

Aslında durum, burada resmedilmeye çalışıldan daha da karışık bir vaziyet arz etmektedir. Bu karmaşaya Escovitz, Kürd Ali ile ilgili dikkate değer makalesinde özlü bir şekilde işaret etmektedir. Escovitz, Kürd Ali, her ne kadar oryantalistleri kıyasıya eleştirse de, İslâm tarih kaynakları ile onları neşreden oryantalistler üzerinden temas kurmaya mahkûmdur, demekte ve bunun Kürd Ali vb. için "üzücü bir hakikat" olduğunu ilave etmektedir.⁵⁹ Bu ifadeler onun ve neslinin içinde bulunduğu durumun hassas yapısını göstermektedir.

Bundan sonrası çeşitli şekillerde temas içinde olduğumuz on asırlık ortak tarihe başkasının filtresinden geçen kelimelerle reddiyeler sunduğumuz dönemdir.⁶⁰ Taraflar, oryantalistlerin, milliyetlerine yönelik suçlamalarını, akademik çalışmalarla hararetle yalanlarken, "yeni öteki"yi kötöleyen bütün tezlere sahip çıkmakta birbirleri ile yarışmaktadır. Milliyetçi reflekslerle oryantalizme reddiye yazmanın, onun çizdiği fiziki ve zihni sınırlara riayetten yani onu tahkim etmekten başka bir şey olmadığı anlaşılammış gibidir. İslâm tarihi alanında duayen sayılan Gibb'in Arap milliyetçiliğinin geleceğine büyük bir inanç beslemesi ya da İslâm mirasından vazgeçen Türklerin dostu Bernard Lewis, tarafların sınırlarını kimin belirlediğini göstermesi açısından dikkate değerdir.⁶¹

Oryantalistler eli ile yapılanan ve asları tarafından temellük edilen bu dil, Türkiye'de 1930'lardan sonra iki temel yaklaşımda açığa çıkacaktır: İlki, büyük yenilgiden sonra gelen daralma ile Cumhuriyet dönemiyle başlayan "içselleştirilmiş oryantalizm"dir. Bu yaklaşıma göre geri kalma sebebi İslâm, Arap ile eşitlenmekte ve ikisi birden ötekileştirilmektedir.⁶² Oryantalistlerden mühlhem geliştirilen bu tutumla, kolayca "geri kalmışlık"tan kurtulmak amaçlanmış gibidir.

57 Gunim (ed.), *Muhammed Şefik Gurbal*, s. 24-25.

58 Escovitz, "Orientalists and Orientalism in the Writings of Muhammad Kurd Ali", s. 95-109; Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, s. 312-313; Muhammed Kürd Ali, *el-İslâm ve'l-Hadâretü'l-Arabîyye*, 2 Cilt, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1953.

59 Escovitz, "Orientalists and Orientalism in the Writings of Muhammad Kurd Ali", s. 105.

60 Abou-el-Hajj, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", s. 186.

61 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, s. 244-245; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008, s. ix.

62 Falih Rıfık Atay, *Zeytindağı*, İstanbul: Pozitif, 2004, s. 42-43; Hasan Bülent Kahraman, "İçselleştirilmiş, Açık ve Gizli Oryantalizm ve Kemalizm", *Doğu-Batı: Oryantalizm*, sy. 2002/20, s. 153-178.

Yani Ş. Mardin'in önerdiği gibi “[oryantalizmin] çeşitliliğinden istifade ederek kendi çıkarlarımızı savunma”ya yöneliyorduk.⁶³

Bu dönemde milliyetçiler tarafından geliştirilen Araplar, Arap toprakları ya da İslâm hakkındaki karşıt söylemlerin kaynağı büyük oranda oryantalistlerdir. Mesela H. İnalçık, Gibb'in meşhur eseri *Islamic Society and the West*'i tanıtırken, metodolojisini ve kaynaklarını tenkit etmektedir. Ayrıca Osmanlı merkezi hakkında verdiği pek çok bilginin güvenilmezliğini de ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ilginç bir şekilde eserin Araplar hakkındaki kısmını hiç tenkide tâbi tutmamakta hatta faydalı bulmaktadır.⁶⁴ Yine David Ayalon'un *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom* adlı eserine dair tanıtım yazısında aynı yaklaşımı benimsemektedir. Eserin, Osmanlıları övüp Memlûkleri yerdği kısımlarını kolayca sahiplenirken Osmanlılara dair menfi yöndeki iddiaların bazılarını tenkit etmektedir.⁶⁵ Bu son tanıtım yazısı, Batı'ya reddiye ya da “meydan okuma”⁶⁶ ameliyesinin iç mantığını vermesi bakımından oldukça önemlidir. Oryantalizmi içselleştiren Türk tarihçilerin savunusu “Türklük” ile sınırlanmıştır. Bundan dolayı da Arapça kaynaklara ya hiç gidilmemekte yahut da sadece Türklere dair kullanışlı bahisleri aramak üzere başvurulmaktadır.⁶⁷ Bunun da ötesinde Türkiye tarihçiliğindeki milliyetçi yaklaşımdan Balkan ve Arap tarihçilerin milliyetçiliği sorumlu tutulmaktadır.⁶⁸ Halbuki milliyetçi yaklaşımların gelişim süreci aynı döneme denk düştüğü gibi kaynakları da ortaktır.

63 Şerif Mardin, “Oryantalizmin Hasıraltı Ettiği”, s. 111-115.

64 Halil İnalçık, “Kitabiyat: H. A. R. Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West*”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 1, cüz 1-4, 1953, s. 146-149.

65 Halil İnalçık, “David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*”, *Belleten*, c. 21, Temmuz 1957, sy. 83, s. 501-508.

66 Nancy Elizabeth Gallagher, *Approaches to the History of Middle East*, [London]: Ithaca Press, 1996, s. 155.

67 Şevkiye İnalçık, “İbn Hacer'de Osmanlılara Dair Haberler”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, c. 6, sy. 3, 1948, s. 189-195; Câhız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1967. Oryantalistlerin, Türk tarihçileri üzerindeki tesiri II. Dünya Savaşı'ndan sonra yerel uzmanlarla birlikte çalışma evresine geçildiğinde farklı bir mecraya girmişse de temel mantık değişmemiştir. Bununla birlikte ana akımın dışında kalarak merkez ve taşra kaynaklarını birlikte kullanan ve kendi tarih anlatılarını oluşturan M. C. Şehabeddin Tekindağ, Mustafa L. Bilge, İdris Bostan, Feridun M. Emecen ve Özen Tok gibi bazı akademisyenlerin mevcudiyetini ifade etmek gerekir.

68 Halil İnalçık, “Fransız Annales Okulu ve Türk Tarihçiliği”, *Doğu-Batı: Makaleler II*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2008, s. 312-313. Oryantalizmi, “hümanizm”in bir çıktısı olarak değerlendiren ve onu, takip ettiği metodoloji sebebiyle kıymetli bulan İnalçık'a göre oryantalistlerin tenkit edilecek bir yanı yoktur. İnalçık, Goldziher ve Lewis'i, büyük “İslamologlar” olarak tavsif eder. Konu hakkındaki düşünceleri için bkz. İnalçık, “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”, s. 13-39; Gallagher, *Approaches to the History of Middle East*, s. 164-166.)

Türkiye’de ilk yaklaşımın tam tersi istikamette seyreden ikinci yaklaşım ise Said’in *Oryantalizm*’inden sonra daha da güçlenen ve özellikle muhafazakâr çevrelerde revaç bulan toptancı bir yaklaşımla oryantalizm külliyatını mahkûm etmektedir.⁶⁹ Bunda, Müslümanların, yaşadıkları bütün olumsuzluklardan Batı’yı sorumlu tutup mesuliyetten sıyrılmaya çabaları etkin olduğu gibi post-modern tarihçilikte maduniyet ekolü araştırmalarının yükselişinin de payı bulunmaktadır.⁷⁰ Aynı savunmacı yaklaşım, Arap düşünce dünyasının önemli bir kısmına da hâkimdir.⁷¹

Halbuki oryantalistlerin her iddiası kolayca yanlışlanamayacağı gibi şahsî hesaplaşmasını ilmi eserine fazlaca yansıtan Said’in, Araplara ve Osmanlı’ya karşı bakışını da oryantalistler belirlemiştir.⁷² Dahası o, oryantalizme orantısız bir güç atfederek onu aşılmaz bir yapı olarak takdim etmektedir. Bu yolla farkında olmadan “Doğu” olarak tavsif edilen dünyanın insanını, nihilizme itmekte, edilgenleştirip pasifliğe itmekte, yani oryantalizmi tersinden tahkim etmektedir.⁷³ Oryantalizme reddiye sunmaya çalışan ve fakat bizzat onun ürünü olan her iki söylem de haddi zatında aynı amaca hizmet etmekte, reddettiği şeyi güçlendirmekten başka bir şey yapmamaktadır. Geliştirilen reddiyeler her şekilde onun sınırlandırdığı alanda ve onun kavramları ile üretildiği için bu kaçınılmaz bir netice olsa gerektir.

Yukarıda paylaşılan gözlemler, “dünyayı kendisi için yaratılmış bir nesne gibi gören, icabında tüm dünyanın kültürünü hizmetine koşabilen” bir epistemolojik yapının, aynı haktan diğerlerini mahrum etmesinin dahası bunun astları tarafından zaman içinde memnuniyetle karşılanmasının bir hülasası olarak okunabilir.⁷⁴ Aşağıda nazara verilecek iki kitabın kıymeti, böyle çetrefilli bir alanda, kendilerine çekilen sedde ilmi bir itiraz getirmelerine matuftur. Ana akımın dışına çıkarak, ilmi bir özgüvenle asırların mirasına sahip çıkmaları ve kendi hikâyemizi anlatabilme ameliyesinin kapısını aralamaları, bu iki kitabı önemli bir yere yerleştirmektedir. Çünkü “tarihin bir yabancı istilasına karşı kendisini koruması gerekmez. Tek ihtiyacı, kendi hikâyesiyle barışmasıdır.”⁷⁵

Böyle bir musalaha için yapılması gereken ne oryantalizmi toptan mahkûm etmek, geliştirdiği araştırma tekniklerini reddetmek veya sunduğu birikime bîgâne

69 Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul: Küre, 2020, s. 172-180.

70 Halil İbrahim Erol, “Maduniyet Çalışmaları Tarihi Anlamlandırmak İçin Bir Alternatif Sunuyor mu?”, *Entelektüel Bağımlılığı Aşmak*, A. Cüneyd Köksal (ed.), İstanbul: Yedirenk, 2009, s. 329-346.

71 Mustafa es-Sibaî, *el-İstişrâk ve'l-Müsteşrikûn: mâ lehüm ve mâ aleyhim*, Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 2017.

72 Mert, *Batı İslâm'ı Çok Sevmiştii*, s. 133. Said, *Oryantalizm*, s. 123-124; Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, s. 393.

73 Said, *Oryantalizm*, s. 28, 221-272.

74 Nuri Bilge Ceylan, *Söyleşiler*, İstanbul: Norgunk, 2022, s. 43.

75 Jacques Ranciere, *Tarihin Adları*, İstanbul: Metis, 2011, s. 139.

kalmaktır ne de onun ürettiği bilgilerin sıhhatini, daha da önemlisi dünyaya bakışını sorgulamadan tam bir teslimiyetle kabul etmektir. Sunulan her bilgiyi üzerinde yükseldiği zihniyet yapısı ile birlikte değerlendirmeyi ihmal etmemek ve ilmî usullerle kaynaklardan tetkik ve tahkik ederek kullanmaya devam etmek, böylece “kendi bakışımızı kuşanmaya çalışmak” daha makul bir yaklaşım olarak karşımızda durmaktadır.⁷⁶ Bunun için de bugüne kadar Türkiye tarihçiliğinden dışlanan kaynaklarla tanışmak, onları çalışma masasına taşımak önemli bir adım olacaktır. Aşağıda tanıtılan eserlerin kıymeti, böyle bir çalışma zemini tesis etme çabalarından ileri gelmektedir.

II. Tarihsel Söyleme İlmî Bir İtiraz: *Mısır’da Tarihyazımı* (2021)

Halil İbrahim Erol’un doktora çalışmasının kitaba dönüşmüş hâli olarak 2021’de İLEM yayınları tarafından neşredilen *Mısır’da Tarihyazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine*⁷⁷ adlı eseri, yukarıda sebep ve sonuçları ile ele alınan bir asırlık tarihsel söyleme ilmî bir itiraz mahiyetindedir. Erol, Mısır tarihini kendi bakış açımızla birincil kaynaklardan okumayı ve yeniden yazmayı teklif etmektedir. Eser, Türk ve Arap tarihçiliğine hâkim milliyetçi paradigmayı sorgulayan bir “Giriş” ile açılmaktadır. Ardından gelen üç bölümde ise girişte işaret edilen bir asırlık ihmalin telafisi yapılmaya yani 1800-1850 arasında Mısır’da telif ve tercüme edilen tarih eserleri, Türkiye tarihçisinin istifadesine sunulmaya çalışılmaktadır. Bu yapılırken modern literatürde söz konusu kaynaklar hakkında öne sürülen problemlere de yeni bakış açıları ile yaklaşılmaya çalışılmaktadır.

Giriş bölümünde Erol, haklı bir tespitle işe başlamaktadır. Buna göre XX. asırda gelişen akademik Türkiye tarihçiliğinde XIX. yüzyıl Mısır’ına dair başta E. Ziya Karal ile Şinasi Altundağ olmak üzere birkaç tarihçi eser vermiş, bunları takiben dört doktora tezi yazılmıştır. Fakat bu araştırmaların hiçbirinde Mısır’da yazılmış tarih kaynakları kullanılmamıştır. Dahası R. Şeşen’in *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* dışında biyografik antolojilerin pek çoğunda da sadece Osmanlı merkezindeki müellif ve tarihçilerin eserlerine yer verilmektedir.⁷⁸ Yazar, bu eleştirisinde büyük oranda haklı olmakla birlikte toptancı bir yaklaşıma girmemesi daha iyi bir tercih olabilirdi. Zira Şinasi Altundağ, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyamı adlı eserinin girişinde konu hakkındaki bazı Arapça kaynaklara işaret etmiş, eserinde bunları kullanmıştır. Yine kitabın neşrinden önce adalet, hukuk ve siyaset meselelerinin XIX. yüzyıl Mısır’ındaki tesirlerine dair bir doktora tezi

76 *Ey iman edenler! Eğer bir fâsik size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa kötülük edersiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz.* (Hucûrat, 49/6.) Âyette ortaya konulan itidalli yaklaşım, tarihçi için ilham verici mahiyettedir.

77 Halil İbrahim Erol, *Mısır’da Tarihyazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine*, İstanbul: İLEM Yayınları, 2021.

78 Erol, *Mısır’da Tarihyazımı*, s. 3-6.

vücuda getiren Mustafa İnce de bu kaynaklardan yararlanmayı ihmal etmemiştir.⁷⁹ Her ne kadar bu tekil örnekler tespitinin haklılığına gölge düşürmese bile bu tür genellemeler yaparken ihtiyatlı davranmak daha yerinde olacaktır.

Söz konusu eksikliği telafi etmek amacıyla çalışmaya giriştiğini belirten yazar, İngilizce, Almanca, Arapça, Osmanlıca ve Türkçedeki prosopografik, biyografik ve bibliyografik eserlere müracaat ederek 1800-1850 arasındaki Mısır tarih kaynaklarını seçtiğini belirterek “yöntem”ini ortaya koymaktadır. Ardından eserin teorik çerçevesini nazara veren Erol, Mısır tarih kaynaklarını Türkiye tarihçiliğinin gündeminden dışlayan saikin “milliyetçi ve merkezci tarih yazımı” olduğunu vurgulamaktadır. Buna karşılık Osmanlı merkezinden koparılmış milliyetçi bir Arap anlatısının da Arap tarihçiliğine hâkim olduğunu söyleyen Erol, bu yaklaşımların aşılması için milliyetçi tarih teliflerinin üzerine çıkılmasını ve merkeze ya da taşraya sıkıştırılan anlatıların aşılmasını teklif etmektedir.⁸⁰

Milliyetçi yaklaşımın cesur bir şekilde sorgulamaya tâbi tutulduğu bu bölümde, isabetli bir tercihle çalışmaya dahil edilen kaynakların İslâm ve Osmanlı bağlamında ele alınacağı vurgulanmaktadır. Alana hâkim olan milliyetçi söylemin ardındaki muharririk gücün ise yukarıda nazara verildiği gibi “oryantalistler” olduğu ve bunun Mısır’daki kökenlerinin Napoléon’un işgal esnasında Mısır’da kurduğu enstitünün çalışmalarına kadar götürülebileceği ifade edilmektedir.⁸¹ Zaman içinde Arap milliyetçiliğine hâkim olan Osmanlı klasik döneminin Arap toprakları için “karanlık çağ” sayılıp Fransız işgali ve ardından gelen Mehmed Ali Paşa döneminin bir uyanış ve kültürel aydınlanma dönemi olduğu yönündeki tezin, bu çalışma ile reddedildiği ifade edilmektedir. Erol’a göre 1850’lere kadar Mısır bir Osmanlı vilayeti olduğu gibi burada yazılan tarihler de İslam tarihi/tarihçiliği kapsamında değerlendirilmelidir.⁸²

Giriş’i takip eden Birinci Bölüm “Mısır Tarihine Genel Bir Bakış”a ayrılmıştır. Kendi içinde iki ayrı kısmı ihtiva eden bu bölümün ilk kısmında Milattan Önce’den başlayarak 1840’lara kadar Mısır tarihi konu edilmektedir. İkinci kısımda ise Fransız işgalinden 1850’lere kadarki dönemde Mısır’daki tercüme ve neşir faaliyetleri, Osmanlı merkezi ile mukayese edilerek aktarılmaktadır.⁸³ Bölümün ikinci

79 Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1831-1841*, Ankara: TTK, 3. Baskı, 2021, s. IX-XV, 6; Mustafa İnce, “The Ottoman Government and the Egyptian Question: Judicial Reform and Politics (1800-1914)”, Doktora tezi, Boğaziçi University, 2016. Erol’un çalıştığı döneme girmese bile Özen Tok’un “17. Yüzyılda Mısır Eyaleti” başlıklı doktora tezi, merkez-taşra kaynaklarını eşit ağırlıkta kullanması ve bunları büyük bir maharetle mezcetmesi bakımından zikri geçen iki eseri de aşmaktadır. Bkz. Özen Tok, “XVII. Yüzyılda Mısır Eyaleti”, Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

80 Erol, *Mısır’da Tarih yazımı*, s. 12-13.

81 Erol, *Mısır’da Tarih yazımı*, s. 15.

82 Erol, *Mısır’da Tarih yazımı*, s. 16-26.

83 Erol, *Mısır’da Tarih yazımı*, s. 27-132.

kısımında Mısır'da ilk defa Fransızlar tarafından kurulan matbaanın, Fransızların propaganda vb. amaçlarına hizmet ettiğine, literatürde iddia edildiği gibi herhangi bir “uyanış” a yol açmadığına işaret edilmektedir. Zira Mısır'da kurumsal bir matbaanın tesisi ve neşir faaliyeti, ancak 1821'lerde yani Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemine denk düşmektedir. Fransızların getirdiği matbaanın, kendi propagandaları dışında hiçbir kalıcı neticesi olmamış, 1815'te İtalya'ya matbaacılığı öğrenmek üzere giden heyetin, 1821'de Mısır'a getirdikleri üç baskı makinesi ile meşhur Bulak matbaası kurulmuştur.⁸⁴ Bu matbaanın yayınladığı tarih eserleri arasında Avrupa'da neşredilmiş tarihler bulunduğu kadar Osmanlı merkezinde telif edilen *Koçi Bey Risalesi* ve *Vâsıf Tarihî*'nin bulunması dikkate değerdir.⁸⁵

Yazarın Giriş'te gösterdiği mahareti, bu bölümde sürdürdüğünü söylemek zordur. Zira birbirini bütünlemeyen ve takip etmeyen iki ayrı konunun, aynı başlık altında bir araya getirilmesi pek isabetli bir tercih değildir. Birinci bölümdeki Mısır tarihine genel bakışa ayrılan kısım, her ne kadar konuya aşına olmayan okurlara genel bir manzara sunsa da eseri kullanacak araştırmacıların ihtiyacını görmekten uzaktır. Ayrıca eserin muhtevası ile doğrudan ilgili olmaması hasebiyle sorgulanan literatüre dayanmanın eksiklikleri ile malûldür. Bunun yerine bölüm, tamamen Mısır'daki tercüme ve neşir faaliyetlerine hasredilebilir ve kronolojik bir yaklaşımla son bölüm olarak belirlenebilirdi. Yazarın, bu teklifi başlı başına bir makale olarak değerlendirdiği göz önüne alınırsa, bu eksikliğin bir oranda telafi edildiği söylenebilir.⁸⁶

“XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Mısır'da Tarihçilik” başlıklı İkinci Bölüm'de, Giriş'teki tempo tekrar yakalanmaktadır. Osmanlı dönemi Mısır tarihçiliğinin genel seyri verildikten sonra Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, Abdullah Şarkavî, İsmail el-Haşşâb, Halil b. Ahmed er-Recebî'nin yazdıkları genel tarih eserlerine yer verilmektedir. Önce tarihçinin hayatı, akabinde eserine yer verildiği bu bölümde en geniş yer, haklı olarak bu dönem Mısır tarihçiliğinin zirvesi olan el-Cebertî'ye ayrılmıştır.⁸⁷ el-Cebertî'nin Fransız işgalini konu alan eserleri dışında kalan *Acâibü'l-Asâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*'ın I., II. ve IV. ciltlerini konu alan bu kısımda, el-Cebertî'nin hayatı, eserleri ve *Acâib*'in üç cildinde öne çıkan konular araştırmacıların istifadesine sunulmaktadır. Yazar, sadece el-Cebertî'nin eserini hülâsa etmekle kalmamakta, eserin problemleri yanlarını hem eser hem de literatür üzerinden takip ederek çözmeye gayret etmektedir. Ayrıca el-Cebertî'nin Osmanlı merkezi, Vehhabilik, Mehmed Ali Paşa gibi çetrefilli mevzularda nerede durduğunu göstermektedir. Akabinde yer verdiği el-Cebertî ile aynı zümreye mensup

84 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 104-108.

85 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 121-132.

86 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 171-208.

87 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 140-223.

Ezher ulemasının telif ettiği tarihleri de aynı usûlle inceleyen yazar, el-Cebertî'nin alandaki eşsizliğine işaret etmektedir.⁸⁸

Eserin en dikkate değer kısmı olan son bölümü ise “Fransız İşgali ve Tarih Yazıcılığı” başlığını taşımaktadır. İlk elde Fransız işgalinin, Mısır aydınlanmasının miladı olduğu tezi ilmî usûllerle sorgulanmaktadır. Ardından Fransız işgalini konu alan el-Cebertî'ye ait iki eser, aynı konuya hasredilmiş *Acâib*'in üçüncü cildi ile mukayeseli bir şekilde ele alınmaktadır. Bölümün bir diğer müellifi ise Mısırlı olmasa bile Fransız işgalini kaleme almak üzere Emîr Beşir tarafından Mısır'a gönderilen Lübnanlı Nikola et-Türk'tür.⁸⁹

Öncelikle mevcut literatürde yaygın olarak iddia edilen Fransız işgalinin, Mısır için müspet neticelerini tartışan Erol'a göre işgalin Mısır için değil Batı için önemli getirileri olmuştur. Ayrıca işgal döneminde yaşanıp sonraki dönemlerde de Mehmed Ali Paşa eli ile devam ettiği iddia edilen “aydınlanma hareketi” ile paşa kendisini ilişkilendirmemektedir.⁹⁰ Bu tezlerini el-Cebertî'nin *Tarihu Müddeti'l-Fransis bi-Mısır* ile *Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis* adlı eserleri üzerinden temellendiren yazar mezkûr eserleri şekil, telif süreci, tarih yazımı, muhteva ve tercüme-neşir süreçleri bakımından tafsilatlı bir incelemeye tâbi tutmaktadır. Böylece hem eserleri araştırmacıların istifadesine sunmakta hem de bu eserlerden yola çıkarak Batı literatüründe öne sürülen Mısır ulemasına dair tezlerin sıhhatini sorgulamaktadır.⁹¹

Sonuç kısmında bugüne kadar alanda baskın olan Fransız işgali ile gelen “Arap nahdası/uyanışı” söylemini hedef alan yazar, 1800-1825 arasındaki tarih telifindeki canlılığın, Fransız işgali ile değil, aksine bir önceki dönemin canlı ilim ortamı ile açıklanabileceğini ifade etmektedir. Bunun en önemli kanıtı ise Mısır'da tarih telifinin 1825'ten 1850'ye kadar duraklamaya girmesi, bu dönemde sadece Osmanlı merkezinden ya da Batı'dan yapılan tarih tercümelemleri ile yetinilmesidir. Yani XVIII. asırda yaşanan canlanma XIX. asır başında el-Cebertî gibi parlak bir tarihçinin doğuşuna zemin teşkil ederken, XIX. asrın başında Mısır'da yaşanan çalkantılar, ilmî hayatı ve tarih yazımını bir süreliğine de olsa menfi yönde etkilemiştir. Böylece oryantalizmin ve uzantısı olan Arap milliyetçiliğinin, Mısır'ın Osmanlı döneminde ilmî bakımdan gerilediği tezi büyük oranda geçerliliğini yitirmektedir. Bundan sonra odağını Türk akademisine kaydıran yazar, bugüne kadar dışlanan Arapça birincil kaynakları ve onlar hakkındaki literatürü Türkiye akademisinin gündemine taşımayı temenni ederken bir gerçekliğe de temas etmektedir.⁹² Eserin, önemli ve çetrefilli bir kaynak birikimi ile bunun et-

88 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 135-275.

89 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 279-388.

90 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 279-304.

91 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 305-369.

92 Erol, *Mısır'da Tarihyazımı*, s. 391-405.

rafında oluşan devâsa külliyyâtı kuşatarak XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Mısır tarih yazıcılığına dair bütünlüklü bir resim verdiği göz önüne alınırsa, vaadini büyük oranda yerine getirdiği söylenebilir. Bununla birlikte hiç şüphesiz ki bu vaadin gerçekleşmesi tarihçilerin, mezkûr kaynakları, çalışma sahalarına dahil etmeleri ile mümkün olacaktır.

Alanındaki boşluğu dolduran eserin, bir metot problemi olduğuna da işaret etmek gerekir. Yazar, bir yere kadar haklı olarak bu eserleri kendi iç mantıkları açısından değerlendirmekte ve belli oranda birbirleri ile mukayese etmektedir. Bununla birlikte çalışmada, bu eserlerin, merkezdeki tarih yazıcılığının neresinde durduklarına dair bir değini ihtiva etmediğini söylemek gerekir. Bu da eseri, bir yönüyle eleştirdiği noktaya getirmekte ve taşradaki tarih yazımının tasvirine mahkûm etmektedir. Halbuki burada yazılan kroniklerin muhtevaları ile merkezde aynı dönemde özellikle de Fransız işgaline dair yazılan tarihlerin, şekil ve içeriklerinin bir mukayesesi, bunları kaynak olarak kullanacak tarihçiler için yol gösterici olabilirdi. Ayrıca böyle bir ameliye, Osmanlı merkez ve taşra tarih yazımının birleşen ve ayrılan yanlarını görmeye imkân vereceği gibi her iki ekolün imkân ve sınırlılıklarını da ortaya koyabilirdi. Bir sonraki baskıda hem eserin muhteva bakımından geliştirilmesi hem de eksikliklerinin giderilmesi yerinde olacaktır.

Netice olarak *Mısır'da Tarihyazımı*, XVIII. ve XIX. yüzyıl Mısır tarihi çalışan araştırmacılar ve İslâm tarih yazıcılık geleneğinin Osmanlı dönemine dair okuma yapmak isteyenler için önemli müracaat eseri olarak literatürdeki yerini almaktadır.

III. Yeniden Kaynaklara Dönüş: *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı* (2021)

Mısır'da Tarihyazımı'nı tarihsel zemin ve süreklilik açısından bütünleyen bir diğer çalışma *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*'dir.⁹³ Eser, İslâm tarih kaynakları ile yeniden fakat farklı bir bağlamda bağ kurmayı amaçlayan İLEM'in, *Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik* projesinin ikinci kitabı olarak yayınlanmıştır. Bugüne kadar ihmal edilen İslâm tarih kaynaklarını bir araya getirme yani bir envanter çıkarma ameliyesi olarak okunabilecek bu projenin diğer ayaklarının İran, Hint Alt Kitası ve Balkan coğrafyası olduğu göz önüne alındığında yapılan işin büyüklüğü ve kıymeti daha iyi anlaşılacaktır. Projenin yürütücüleri bu kapsamda hem tarihî mirasın bir listesinin çıkarılıp teknik yönlerinin ortaya konmasının hem de İslâm tarih yazıcılık geleneğindeki değişim ve dönüşümlerin kuş bakışı görülebilmesinin hedeflendiğini ifade etmektedir.⁹⁴

Aralık 2020'de gerçekleştirilen Mısır Çalıştayı'nın geliştirilmiş ve genişletilmiş hâli olarak araştırmacıların istifadesine sunulan eser, editörlerin kaleme aldığı bir

93 Halil İbrahim Erol, Büşra S. Kaya, Abdülkadir Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, İstanbul: İLEM Yayınları, 2021.

94 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. vii.

giriş ile Mısır'daki İslâmî dönem tarih yazımının serencamını gözler önüne seren dört bölümden oluşmaktadır. “İlk Dönem Mısır Tarihi Kaynakları”, “Memlük Dönemi Mısır Tarihi Kaynakları”, “Osmanlı Dönemi Mısır Tarihi Kaynakları” ve “XX. Yüzyıl Mısır Tarihi Kaynakları” başlıklarını taşıyan bölümlerde, alanının uzman isimleri, IX. yüzyılda *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ* ile başlayıp XX. yüzyıla kadar süren Mısır'da tarih yazımı macerasından birer kesit sunmaktadır.

İlk bölümde Nadir Özkuyumcu, İslâm fethinden Tolunoğulları sonuna kadarki kaynakları tanıtırken, Aydın Çelik Fatımîler dönemi, Harun Yılmaz Zengî ve Eyyûbî dönemi kaynaklarını ele almaktadır.⁹⁵ Bu bölümde Özkuyumcu'nun işaret ettiği ilk dönem Mısır kaynaklarındaki râvî zincirinin kesintisiz bir şekilde Mısır fâtihî Amr b. As'a kadar ulaşması ve bu zincirdeki her râvînin aslında birer müellif oldukları tespiti oldukça önemlidir.⁹⁶ Zira bu zaviyeden bakıldığında bugüne ulaşanlardan daha fazla İslâm tarih kaynağının yazılmış olması, İslâm'ın kayda geçmeye/yazıya/tarihe verdiği önemi göstermektedir. Böyle devasa bir külliyyâtın yazılmış olduğunu bilmek ve bunların içindeki bazı haberlere muahhar kaynaklar üzerinden ulaşmak ise bu kesintisiz silsileye eklenme çabası içinde olan bugünün tarihçisi için heyecan vericidir.

Sadece Mısır değil belki de bütün İslâm tarih yazıcılığının parlak halkasını teşkil eden Memlük dönemi tarihçiliği, eserin ikinci bölümü olarak belirlenmiştir. Burada Fatih Yahya Ayaz, Büşra S. Kaya ve M. Fatih Yalçın, yazdıkları makaleler ile dönemin tarih yazıcılığı açısından göz alıcılığını ortaya koymaktadır.⁹⁷ Zira bu dönemde yazılan vefeyât, tabakat, siyasi tarih, şehir tarihi gibi çok farklı alandaki ansiklopedik tarihler kadar, tarih felsefesi ve tarih usûlü alanında da İbn Haldun, Kâfiyeci, Sehâvî ve Süyûtî gibi isimler tarafından kurucu eserler meydana getirilmiştir. Bunlar, kendilerinden sonra yazılacak tarihlerin mecrasını belirleyen, yön verici eserlerdir. Ayrıca Büşra S. Kaya'nın vurguladığı gibi Memlüklerin; İslâm dünyasını buhrana sürükleyen Haçlı Seferleri ve Moğol istilası gibi büyük çaplı tehditlere, ilmî bir cevap üretme gayretleri neticesinde bu parlak tablo meydana gelmiştir.⁹⁸ Bu tespit, karşılaşılan tehlikelere sadece siyasi değil, ilmî bir cevap üretmenin de ehemmiyetini göstermektedir.

Üçüncü bölüm Osmanlı dönemi Mısır tarihi kaynaklarına ayrılması bakımından önemi hâizdir. Zira yukarıda değerlendirilen Erol'un çalışması bir kenara bırakılacak olursa Türkiye'de bugüne kadar bu eserleri ne bir araya getiren bir araştırma ne de bunların muhtevalarına dair fikir verecek bir rehber vücuda getirilmemiştir. Osmanlı tarihçilerinin biraz da bu sebeple mahrum kaldıkları kaynakların sadece önemli bir kısmını, Özen Tok, Fatma Zehra Beyaz ve Halil

95 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 3-75.

96 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 5.

97 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 79-163.

98 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 117.

İbrahim Erol tarihçilerin mutfağına taşımaktadır. Böylece hem unutulmuş bir kaynak birikimi bir araya getirilmekte, hem de Osmanlı döneminde Mısır'da kayda değer bir tarih yazılmadığı fikri sorgulanmaktadır.⁹⁹

Eserin son kısmı XX. yüzyıl kaynaklarına hasredilmiş olup yerli ve yabancı dört araştırmacının, modern Mısır tarihçiliğinin oluşum sürecini ve bu süreçte önemli bir payı olan Mısır milliyetçiliğinin, tarih yazımı üzerindeki tesirini göstermektedir. Bu bağlamda Anthony Gorman'ın Mısır'daki akademik tarihçiliğin gelişimi ile 1952'den sonra devletin girdiği katı milliyetçi evrede tarihçiliğin aldığı darbeyi hülasa ettiği makalesi önemli bir yerde durmaktadır. Özellikle Mısır'daki arşive erişim imkânının, darbe yönetimleri tarafından nasıl kısıtlandığını ve bunun yerli ve yabancı araştırmacılar için endişe kaynağı olmaya devam ettiğini ifade etmesi üzerinde düşünülme gerektirmektedir.¹⁰⁰

Hilal Görgün, Arap coğrafyasındaki ulus inşa süreci ile tarih ilminin, neyin unutulup neyin hatırlanması gerektiğini belirleyen bir alana dönüştüğünü dikkate değer örnekler üzerinden izah etmektedir.¹⁰¹ Hilal L. Mengüç ise Mısır'daki milliyetçi tarih yazımını daha geniş bir sürece yayarak nakletmektedir.¹⁰² Onun, Türkiye'deki Türk tarih tezi ile Mısır'daki Firanvuculuk tezinin eş zamanlılığına işaret etmesi önemlidir. Bu makaleler, Türkiye'deki milliyetçi düşüncenin tarih araştırmalarındaki rolünün incelenmesinin de öğretici bir tecrübe olacağını düşündürmektedir. Bölümün sonunda yer alan Mısırlı akademisyen Seyyid M. es-Seyyid'e ait makale, Mısır üniversitelerinde XXI. yüzyılın başlarına kadar yapılan tezleri göstererek milliyetçi çerçevenin tarih verimini nazara vermektedir.¹⁰³

Mısır'da yazılmış tarih kaynaklarının en mühimlerini bir araya getirip tanıtmayı hedefleyen eser, alanın uzmanlarından ziyade alana yeni giriş yapan araştırmacılar ile İslâm tarih yazıcılığında farklılaşan dönemlerde Mısır'ın durduğu yeri ve geçirdiği dönüşümleri görmek isteyenler için bir başvuru eseri niteliğindedir.

Bununla birlikte bu ve benzeri çalışmaların genel sorununa değinmek gerekir. Mısır tarihi çalışmak, iyi bir Arapça bilgisi gerektirdiği için umumiyetle tarih disiplininin değil, ilahiyat alanının İslâm tarihi anabilim dalının alt başlığı olarak değerlendirilmektedir. Aslında bu sorun, Şehabeddin Tekindağ, Samira Kortantamer, Fatih Yahya Ayaz, Cengiz Tomar, Cihan Yüksel Muslu gibi birkaç ismin çalışması istisna edilecek olursa Türkiye'deki Mısır/Arap tarihi çalışmalarının çoğu için

99 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 167-260.

100 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 265-285.

101 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 287-317.

102 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 319-341.

103 Erol, Kaya, Macit (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 243-265. Söz konusu makalenin ilk yayın yeri için bkz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "XX. Yüzyılın İkinci Çeyreğinden XXI. Yüzyılın Başlarına Kadar Mısır Üniversitelerinde Osmanlı Türk Tarihi Yazımı", s. 513-536.

geçerlidir. Bu durum, ne yazık ki ilahiyat metodolojisi ile meydana getirilen Mısır tarihine dair çalışmaları, tarihçiler için bir anlamda kullanışsız hale getirmekte ve tabiatıyla tarihçilerin odağından çıkarmaktadır. Hiç şüphesiz bu problem, tarih disiplininin gelen özellikle Orta Çağ ve Yeni Çağ tarihi araştırmacılarının alana alaka göstermeleri ile bir oranda aşılabilecektir. Ayrıca çalıştayın müzakere bölümünde de ifade edildiği gibi Mısır tarihi çalışan araştırmacıların müşterek ilmî zeminlerde buluşarak ortak bir metodoloji ve dil üzerinde fikir alışverişinde bulunmaları, sorunun aşılmasına katkıda bulunacaktır.

Türkiye’deki bu ve benzeri bibliyografik eserlerin bir başka problemini, münasebet düşmüşken ifade etmek yerinde olacaktır. Bu tür eserler genellikle kaynakların tanıtımına, biraz daha derine inilecek olursa müelliflerinin biyografilerine hasredilmektedir. Halbuki tanıtılan kaynakların, imkân ve sınırlılıklarına, tarihçi için kullanılabilirliğine işaret etmek bu tür eserlerin hedefleri arasında olmalıdır. Ayrıca tarih kaynaklarının, kaynaklarına ve kaynak değerlerine işaret etmek de alanın ihtiyaçları göz önüne alındığında önemli bir faaliyettir.¹⁰⁴ Bu da Mısır tarihi gibi genel başlıklardan ziyade “Memlûk dönemi tarihçiliği”, “Osmanlı dönemi Mısır tarihçiliği” gibi daha spesifik ilmî zeminleri elzem kıldığı gibi sadece tarih yazıcılığı alanında çalışmakla kalmayıp bu eserleri bizzat çalışmalarında kullanan araştırmacılara müracaatı, ihmal edilmez bir vazife haline getirmektedir. Böylece bu tür bibliyografik eserler, sadece alana ilk giren araştırmacılar için değil, konu üzerinde hâlihazırda çalışanlar için de yeni bakış açılarına kapı aralayabilecektir.

Bir ilk adım olarak değerlendirilebilecek *Mısır’da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, bundan sonraki derinlikli çalışmalara zemin teşkil etmesi ve yukarıda nazara verilen milliyetçi bakış açısını aşma gayreti gütmesi hasebiyle alanında önemli bir yere yerleştiği gibi zikredilen birkaç problemini de görünmez kılmaktadır.

Sonuç

Türk-Arap tarihçiliğinde birbirinin ters yüzü olarak gelişen milliyetçi söylemin tarihsel zeminine dair bazı gözlemler sunulan bu çalışmada, milliyetçi söylemin, işgal yahut yaklaşan yabancı tehdidi ile devreye giren bir özgüven kaybı, marazî bir hâl, ev kaybundan doğan bir dilsizleşme, travma ile gelen bir hafıza yitimi, yani “kendilik” kaybı olduğu öne sürülmektedir. Fikrî değil, beka tehdidinden doğan savunma refleksi ile hissî bir zeminde gelişen milliyetçi yaklaşımların ortak savunma/mezdan okuma biçimi olan reddiye geleneğinin, aslında tesiri altında geliştiği oryantalizmin kavramları ile konuştuğunu ve onun sınırladığı alanda kaldığını göstermek bu çalışmanın başka bir amacıdır. Böylece farkında

104 Bu özellikleri hâiz XVIII. yüzyıl Mısır tarih yazımına dair nitelikli bir eser için bkz. Daniel Crecelius (ed.), *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources*, Claremont: CA: Regina Books, 1990.

olunmaksızın, oryantalizmin sunduğu çerçeve benimsensin veya reddedilsin tahkim edilmektedir.

Bu bağlamda son yıllarda milliyetçi paradigmayı sorgulayan araştırmalara eklenen ve kendi alanlarının ilkleri sayılabilecek *Mısır'da Tarihyazımı* ile *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı* adlı çalışmalar, kendimizi, özgün bir özne olarak kurma yolunda mütevazı bir adım sayılabilir. Tarihe bakışımızın, milliyet esaslı dar çerçeveden çıkarılmasını teklif eden her iki çalışma da arzı, kendisi için yaratılmış bir nesne olarak gören zihniyet yapısına itiraz etmekte ve İslâm tarih mirasının bir bölümünden istifadenin yolunu açmaktadır. Ayrıca İslâm tarih yazıcılığına XXI. yüzyıldan katkı yaparak asırlardır devam eden ilmî silsileye eklenmektedir. Birlikte yaptığımız ve yapılandığımız tarihi anlatmayı salık vermeleri, söz konusu kitapların bir diğer önemli katkısıdır.

Bu çalışmaların hatırlattığı hakikat ise oryantalizmi toptan mahkûm etmenin yahut ona dar çerçevelerden reddiye sunmanın gereksizliğidir. Bunun yerine mezkûr yapıyı, getirileri ve götürüleri ile birlikte soğukkanlı bir şekilde değerlendirmek daha sıhhatli bakış açılarını, yeni yaklaşımları mümkün kılacaktır. Neticede bu yazının teklifi olan, reddiye yazma geleneğine alternatif olarak sunulan “kendi hikâyemizle barışmanın” yolu da yine kaynaklara gitmekten ve kaçınılmaz bir şekilde oryantalist çalışma usullerinden geçmektedir.

Kaynakça

- Abdüzzahir, Hüsam Ahmed (thk.), *Türâsü Muhammed Şefik Gurbal*, c. 2, Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2012.
- Abou-el-Hajj, Rifaat, “Said'in Şarkiyatçılık'ından Bu Yana Batı Asya ve Kuzey Afrika Çalışmalarında Tarih Yazıcılığı”, çev. Selen Göbelez, *Türklik Araştırmaları Dergisi*, sy. 13-14, 2003, s. 7-28.
- Abou-el-Hajj, Rifaat, “The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 14, sy. 2, 1982, s. 185-201.
- Ahmad, Aijaz, *Teoride Sınıf Ulus Edebiyat: Jameson, Salman Rüşdi, Edward Said Eleştirisi*, çev. A. Fethi, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995.
- Akün, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, Ankara 2003, s. 471-486.
- Altundağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1831-1841*, Ankara: TTK, 3. Baskı, 2021.
- Âsım, Necib, “Mısır'da Yazılmış Türkmençe Kitab”, *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 1, sy. 1, Mart 1332, s. 54-62.
- Atay, Falih Rıfki, *Zeytinadağı*, İstanbul: Pozitif, 2004.
- Berktaş, Halil, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, İstanbul: Kopernik, 2018.

- Beyatlı, Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebî Hatıralarım*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976.
- Beyaz, Yasin, *Herkes Evine Dönerken: Türk Edebiyatında Arap Coğrafyası*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2022.
- BOA, Y..EE., 38/1.
- Bostancı, Kahraman, "Mısır'da Yayımlanan Ali Kemal İmzalı Bir Mecmua: Mecmua-i Kemal", *Müteferrika*, sy. 60, Kış 2021/2, s. 219-243.
- Bulut, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul: Küre, 2020.
- Buzpınar, Ş. Tufan, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara 2022, s. 338-339.
- Câhız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1967.
- Ceylan, Nuri Bilge, *Söyleşiler*, İstanbul: Norgunk, 2022.
- Chatterjee, Partha, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, çev. Sami Oğuz, İstanbul: İletişim, 1996.
- Cleveland, William L., *Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak: Osmanlılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri*, çev. Burak Demiryakan, İstanbul: Edebi Şeyler, 2018.
- Copeaux, Etienne, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Crecelius, Daniel (ed.), *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources*, Claremont: CA: Regina Books, 1990.
- Çaykara, Emine, *Tarihçilerin Kutbu: Halil İnalçık Kitabı*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019.
- Çelik, Zeynep, *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Dağhoğlu, Emre Can, "Bir Şiddet Formu Olarak Osmanlı-Türk Oryantalizmi ve Araplar", *Kıyam ve Kıtâl: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devletin İnşası ve Kolektif Şiddet*, haz. Ümit Kurt, Güney Çeğin, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 434-468.
- Deny, Jean, *Sommaire des Archives Turques*, Kahire: Société Royale de Géographie d'Égypte, 1930.
- Di-Capua, Yoav, *Gatekeepers of the Arab Past: Historians and History Writing in Tweenth Century Egypt*, Berkeley: University of California, 2009.
- Driault, Edouard, *Napolyon'un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis ve Napolyon*, trc. Köprülüzade M. Fuad, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329.
- ed-Desukî, Asım, "İbnü Cîlî's-Sittüniyyât ellezî Va'yü't-Târîhi'l-İctimâî", *Rauf Abbas: el-Müerrih ve'l-İnsân, İdâd el-Cem'iyetü'l-Mısriyye li'd-Dirâsâti't-Târihiyye*, Kahire, 2010, s. 21-32.

- el-Azm, Sadiq. J., "Orientalism and Orientalism in Reverse", *Khamsin*, sy. 8, 1981, s. 5-26.
- el-Bişri, eş-Şeyh Selim, "[Terakkiyât-ı İslâmiye Kongresi]: Sûret-i İ'lân", *Sırat-ı Müstakim*, c. 2, sy. 48, 23 Temmuz 1925, s. 339.
- el-Cebertî, Abdurrahman b. Hasan, *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, c. 4, thk. Abdürrahim A. Abdürrahim, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1998.
- el-Cemî, Abdülmün'im, "Muhammed Şefik Gurbal: Sîre ve Tahıyye (1894-1961)", *Muhammed Şefik Gurbal: Üstâz Cil Sahibü Medrese Tarihiyye*, Adil Hasan Gunim (ed.), Kahire: Mektebetü el-İmam el-Buharî, 2013, s. 15-28.
- Eldem, Edhem, "Osman Hamdi Bey ve Oryantalizm", *Dipnot*, sy. 2, Kış Bahar 2004, s. 39-67.
- Eldem, Edhem, "Ottoman and Turkish Orientalism", *Architectural Design*, sy. 80 (1), 2010, s. 26-31.
- Enginün, İnci, "Abdülhak Hâmid Tarhan", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul 1988, s. 207-210.
- Erkal, Abdülkadir, "E. J. W. Gibb ve Abdülhak Hamid'e Yazdığı İki Mektup", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c. IX, sy. 19, Erzurum 2002, s. 55-70.
- Erol, Halil İbrahim, "1798-1850 Arası Mısır'da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, c. VII, sy. 2, 2020, s. 171-208.
- Erol, Halil İbrahim, "Maduniyet Çalışmaları Tarihi Anlamlandırmak İçin Bir Alternatif Sunuyor mu?", *Entelektüel Bağımlılığı Aşmak*, A. Cüneyd Köksal (ed.), İstanbul: Yedirenk, 2009, s. 329-345.
- Erol, Halil İbrahim, Kaya, Büşra S., Macit, Abdülkadir (eds.), *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, İstanbul: İLEM, 2021.
- Erol, Halil İbrahim, *Mısır'da Tarih Yazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine*, İstanbul: İLEM, 2021.
- Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmî Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Esad, Celal, "Arap Sanayi-i Nefisesi", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 117-119.
- Esad, Celal, "Şark Sanayi-i Nefisesinden: Osmanlı Sanayi-i Nefisesi I", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 113-116.
- Escovitz, Joseph, "Orientalists and Orientalism in the Writings of Muhammad Kurd Ali", *International Journal Middle East Studies*, sy. 15 (1), 1983, s. 95-109.
- es-Seyyid, Seyyid Muhammed, "XX. Yüzyılın İkinci Çeyreğinden XXI. Yüzyılın Başlarına Kadar Mısır Üniversitelerinde Osmanlı Türk Tarih Yazımı", *TALİD*, c. 8, sy. 15, 2010, s. 513-536.

- es-Sıbaî, Mustafa, *el-İstişrâk ve'l-Müsteşrikûn: mâ lehüm ve mâ aleyhim*, Kuveyt: Mektebetü Dâru'l-Beyân, 2017.
- eş-Şelebi, Süheyla Süleyman, *Şükri Aseli: 1868-1916*, Beyrut: Merkezü Dirâsât Vahdeti'l-Arabiyye, 2010.
- eş-Sılık, Ahmed Zekeriyya, *el-Hadâse ve'l-İmberyalıyye*, Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 2006.
- Fahreddin, Halil, "Din Mâni'-i Terakkî Değildir", *Sebîlü'r-Reşâd [Sırat-ı Müstakim]*, c. 1-8, sy. 21-203, 1328, s. 406-407.
- Fikret, Tevfik, "Ecnebler ve Türkçemiz", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 65-69.
- Findley, Carter V., *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Foucault, Michel, *Eleştiri Nedir? Kendilik Kültürü*, çev. Murat Erşen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021.
- Gallagher, Nancy Elizabeth, *Approaches to the History of Middle East*, [London]: Ithaca Press, 1996.
- Gibb, Hamilton A. R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Endülüs, 1991.
- Gorman, Anthony, "Geçmiş Çerçevelemek: Tarihçi, Devlet ve Toplum", *Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, Halil İbrahim Erol, Büşra Sıdıka Kaya, Abdulkadir Macit, İstanbul: İLEM Yayınları, 2021, s. 265-285.
- Görgün, Hilal, "Gurbal, Muhammed Şefik", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, s. 199-201.
- Gunim, Adil Hasan (ed.), *Muhammed Şefik Gurbal: Üstâz Cil Sahibü Medrese Tarihiyye*, Kahire: Mektebetü İmam el-Buhari, 2013.
- Han, Byung-Chul, *İktidar Nedir*, çev. Mustafa Özdemir, İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Hanioglu, Şükrü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, İstanbul: Bağlam, 2006.
- Hazım, Hüseyin, "Şark, Garb", *Beyânü'l-Hak*, c. 1, sy. 18, İstanbul: Cemiyet-i İlmîye-i İslamiye, 19 Kânûn-i Sâni 1324, s. 404-405.
- Hikmet, Ahmed, "Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütâlaalar", *Türk Yurdu*, sy. 12, yıl 1, Nisan 1328, s. 346-351.
- Hourani, Albert, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal A. Kanat, İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2010.
- Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- Irwin, Robert, *Oryantalistler ve Düşmanları*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

- İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*, trc. A. Cevdet Paşa, haz. Yavuz Yıldırım vd., İstanbul: TYEK, 2015.
- İnalcık, Halil, "David Ayalon, Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom", *Bellekten*, c. XXI, sy. 83, Temmuz 1957, s. 501-508.
- İnalcık, Halil, "Fransız Annales Okulu ve Türk Tarihçiliği", *Doğu-Batı: Makaleler II*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2008, s. 201-324.
- İnalcık, Halil, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", *Doğu-Batı: Oryantalizm*, sy. 20, 2002, s. 13-39.
- İnalcık, Halil, "Kitabiyat: H. A. R. Gibb and Harold Bowen, Islamic Society and the West", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 1, cüz 1-4, 1953, s. 146-149.
- İnalcık, Halil, "Sosyal Değişme, Gökalp ve Toynbee", *Türk Kültürü*, c. 3, sy. 3, Mayıs 1965, s. 421-433.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye*, c. 1, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2020.
- İnalcık, Şevkiye, "İbn Hacer'de Osmanlılara Dair Haberler", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, c. 6, sy. 3, 1948, s. 189-195.
- İnce, Mustafa, "The Ottoman Government and the Egyptian Question: Judicial Reform and Politics (1800-1914)", Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2016.
- Kahraman, Hasan Bülent, "İçselleştirilmiş, Açık ve Gizli Oryantalizm ve Kemalizm", *Doğu-Batı: Oryantalizm*, sy. 20, 2002, s. 153-178.
- Kahraman, Kemal, "Blunt, Wilfrid Scawen", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul 1992, s. 246-247.
- Kaplan, Mehmet, *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1948.
- Kara, İsmail, "Unuttuklarını Hatırla!" Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2010/1, c. 15, sy. 28, s. 1-67.
- Karal, Enver Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu: 1797-1802*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1938.
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Türkan Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Keddie, Nikki R., *An Islamic Response to Imperyalism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din al-Afghani*, Berkeley&Los Angeles: University of California Press, 1968.
- Kemal, İbnülemin Mahmud, *Son Asır Türk Şairleri*, c. 1, İstanbul: MEB, 1969.
- Kemal, Namık, "Avrupa Şark'ı Bilmez", *Avrupa Şark'ı Bilmez*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 59-62.
- Kemal, Namık, *Renan Müdafaaamesi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1326.
- Köprülü, Fuad, "Mısır'da Bektaşlık", *Türkiyat Mecmuası*, c. 6, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1939, s. 13-40.

- Köprülüzâde, Mehmed Fuad, "Mısır'da Türk Âbideleri", *Hayat*, c. 1, sy. 14, 3 Mart 1927, s. 2.
- Kurşun, Zekeriya, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan Yaynevi, 1992.
- Kürd Ali, Muhammed, *el-İslâm ve'l-Hadâretü'l-Arabiyye*, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1953.
- L'Huillet, Helene, *Gecikmeye Övgü: Zaman Nereye Gitti?*, çev. Şehsuvar Aktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022.
- Lewis, Bernard, "The Question of Orientalism", *The New York of Review of Books*, June 1982, s. 1-20.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğa. B. Turna, Ankara: Arkadaş Yaynevi, 2008.
- Makdisi, Ussama, "Ottoman Orientalism", *The American Historical Review*, c. 107, sy. 3, June 2002, s. 768-796.
- Mardin, Şerif, "Oryantalizmin Hasıraltı Ettiği", *Doğu-Batı: Oryantalizm Özel Sayısı*, sy. 20, 2002, s. 111-115.
- Mert, Nuray, *Batı İslâm'ı Çok Sevmişti: Batı'nın İslâm Siyasetleri ve İslâmcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Midhat Efendi, Ahmed, *Jöntürk*, Ankara: Akçağ, 1999.
- Musallam, Basim, "Power and Knowledge", *MERIP Reports*, No: 79, June 1979, s. 19-26.
- Osman, Hasan, *Menhecü'l-Bahsi't-Tarihî*, Kahire: Dâru'l-Maarif, 1996.
- Ranciere, Jacques, *Tarihin Adları*, İstanbul: Metis, 2011.
- Rıza, Ömer, "Bir Fâcia-i Lâ-yemût: Kahire'nin Sükutu", *Sebilürreşad*, sy. 326, 29 Kânûn-ı Sâni 1330, s. 106-108.
- Rustum, Mihail Esad, *Kitabü'l-Garib fi'l-Garb*, Beyrut: Dâru'l-Hamrâ, 1992.
- Said, Edward W., *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis, 1999.
- Said, Edward, *Oryantalizm*, çev. Nezh Uzel, İstanbul: İrfan Yaynevi, 1998.
- Seyfeddin, Ömer, "Piç", *Türk Yurdu*, sy. 22, yıl 2, 8 Ağustos 1329, s. 741-753.
- Tavil, Tevfik, *et-Tasavvuf fi Mısır*, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1942.
- Timur, Taner, "Oryantalizm(ler) Tartışması", *Toplumsal Tarih*, sy. 119, Kasım 2003, s. 64-69.
- Tok, Özen, "XVII. Yüzyılda Mısır Eyaleti", Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Yel, Ali Murat, "Grunebaum, Gustave Edmund von", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, s. 166-167.
- Yılmaz, Mustafa Necip, "İkinci Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Din-Bilim-Medeniyet Kavramları Arasındaki İlişkiler (1908-1914)", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

